

**BENKŐ
SAMU**

**MUROK-
ORSZÁG**

**Művelődés-
történeti
barangolás
szülőföldemen**

KRITERION

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Benkő Samu • Murokország

[Erdélyi Magyar Adatbank]

BENKŐ SAMU

MUROKORSZÁG

Művelődéstörténeti
barangolás
szülőföldemen

Kriterion Könyvkiadó
Bukarest 1972

Tartalom

A táj és az emberek 7

Tanú a nyelv 15

Történelmi változások — társadalmi tagozódás 26

Murok és társai 75

Termelés és kultúra 87

Ösvények törvénye 132

Tájékoztató a forrásokról 139

A táj és az emberek

Füvek, virágok, gyökerek éltető és orvosló erejéről régtől fogva sokat tud az ember. Sokat is írt róla. Arról azonban már ritkábban esik szó, hogy a növény nemcsak táplálja, nemcsak gyógyítja az embert, hanem olykor életformája alakulását is meghatározza. Pedig a korszerű történettudomány ma már azt vallja, hogy a különböző növényi kultúrák meghonosodásával egész vidékek arculata változott meg; a termelés területén újat teremtő közösség a hegyoldalak és folyóparti mezők képét alakítva, munkája közben maga is újjáformálódott.

Szülőföldem táját és embereit háromszáz év óta a zöldségtermesztés tette olyanná, amilyenek ma is ismerjük. A veteményt természetve alakult ki e vidék népének bámulatos szorgalma, hatalmas munkakedve, terményei értékesítése közben ismerkedett meg a piac törvényeivel, a kereslet és kínálat szabályozó erejével, az áru—pénz körforgással, öreg és ifjú réges-rég tudja, hogy mit köszönhet a zöldségnek, s ezért senki sem neheztel, hogy a környék tréfakedvelői „Murokország”-nak nevezték el az Alsó-Nyárádmente néhány faluját. Ezzel meg is mondtam, hogy a térképen hol keressük ezt az ott fel nem tüntetett „országot”: Marosvásárhely közelében, Nyárádtőtől keletre a Nyárad vize mellett.

Ha e vidéken két, velünk szembejövő embertől

megkérdezzük, hogy voltaképpen mely faluk tartoznak Murokországhoz, biztosak lehetünk benne, hogy parázs vitát robbantunk ki, mert már ők ketten másképpen tudják, hogy meddig terjednek ennek az „országnak” a határai. Abban azonban feltétlenül megegyeznek a vitatkozó felek, hogy az ország fővárosa Lukafalva, vagyis hivatalos nevén Dózsa György (a falu 1952-ben nyerte új nevét). A vitába én most nem kapcsolódom bele, már csak azért sem, mert amúgy sem tudnám mindenki számára megnyugtató módon megvonni a határokat. Hogy harag ne legyen, előre megmondom, három falu múltjáról lesz szó ebben a kis könyvben: Dózsa Györgyön (Lukafalván) kívül Lőrincfalváról és Ilencfalváról.

A terület emilyen körülhatárolása sokkal inkább személyes indítékú, semmint történeti fogantatású. Gyermekkorom emlékei, családom múltja ehhez a három faluhoz kötnek, s művelődéstörténeti kutatásaim közben mindig szívesen jegyezgettem fel a róluk szóló híradásokat. A könyvtárakban, levéltárakban elem bukkanó adatok papírra vetésekor nem vezetett semmilyen távolabbi tudományos cél, pusztán csak megörvendtem, valahányszor szülőföldem múltjáról újabb ismereteket szereztem. Az így talált anyagból e lapokon nem k e r e k e d i k k i t á j m o n o g r á f i a — ahhoz további hosszas, s főleg módszeres kutatásra lenne szükség —, de talán elégségesnek bizonyul egy sajátos falusi életforma történelmi útjának végigjárásához s a szülőföldhöz való hűség megbizonyításához.

A tréfás elnevezés, Murokország, először 1866-ban jelent meg nyomtatott szövegben. A Marosvásárhelyt szerkesztett és kiadott *Székely Néplap* című újságban Gergely Lajos három folytatásban közölt cikkben ismertette szűkebb pátriáját *Murokország* címmel. Szerinte ez az ország „összesen ezer s egy-néhány lelket számlál: tehát kisebb, mint valaha a legkisebb német hercegség ... A Székelyföld délnyugati szögletében fekszik, Marosszéken. Összesen két falu alkotja: Lukafalva és Ilencfalva; amaz alább, ez attól keletre, mintegy százötven lépésre fekszik.”

A jó megfigyelő Gergely Lajos (írását gyakran idézem ebben a könyvecskében) maga is hangsúlyozza, hogy a veteménytermesztés nem korlátozódik az említett két falura, de a muroktermelés tekintetében ezek állnak az élen. Ezért szerinte a szomszéd falvakat „csak olybá lehet tekinteni, mint Murokország provinciáit”.

A levéltári források a XVIII. századtól kezdve más szomszéd falvokról is feljegyezték, hogy lakóik szívesen termesztik a zöldségféléket, s a szemfüles adóösszeírók még az ebből származó jövedelmüket is nyilvántartásba vették. Ilyenformán jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a zöldségtermesztés kezdeményezése vajon nem e szomszéd faluk egyikének érdeme-e.

A helynévadás alapján magunk is hajlunk arra, hogy a kertgazdálkodás kezdeményezéséért a pálmát a negyedik falunak, az Ilencfalvától keletre fekvő Káposztásszentmiklósnak nyújtsuk. E falu névének előtagja elég régi; tudomásom szerint egy

1574-ben kelt oklevélben írják le először a „káposztás” ragadványnevet, illetőleg ekkor tűnik fel a falunév ebben a formában: K a p o z t a s Z e n t t m i k l o s . A helynévadásban ritka a rögtönzés, s ezért bátran feltehetjük, hogy itt már korábban is nagyméretű káposztatermelés folyhatott (ne felejtjük: akkoriban még ismeretlen a paszuly, a krumpli, a paradicsom), ha a környék népe fontosnak érezte a jámbor életű püspök nevéhez odaragasztani a falura jellemző termelvény nevét. Mindjárt itt említjük meg azt is, hogy Káposztásszentmiklós (a középkori latin oklevelek Sancto Nycolao néven emlegetik) évszázadokon keresztül anyaegyházközsége volt Luka falvának és Ilencfalvának. Ez utóbbiak ugyanis csak jóval a reformáció után alapították meg együtt a maguk református társkegyházközségét. Az említett falvak élete tehát sok szállal fűződött össze.

Murokországunk a székelyek lakta vidéknek, a régi Marosszéknek nyugati szélén fekszik. Lakóinak élete része a székelység történetének. Ezt nagyapáink nemzedéke még pontosan így tudta, de ma már — néhány öregebb és a régiségben jártas, olvasott embert leszámítva — az alsó-nyárádmontiek nem tartják magukat székelynek. Szerintük a székelyek fenn laknak a nagy hegyek és fenyők birodalmában, ahol már nem terem meg a kukorica, borvizet isznak és áfonyát (kokoját) csemegéznek. A termelőségvetkezetek megszervezése előtti időkben találkozásuk akkor esett velük, mikor a székely atyafi kétlovas szekerevel deszkát, tűzifát, faszemet, égetett meszet hozott le a folyó mentén, és az

árujáért kapott pénzen rendszerint kukoricát vásárolt. Hajításnyi távolságból kiabáltak a gyerekek a portékáját hangos szóval kínáló szekeres után: d é c - k á t v á g y á n á k . . .

A korábban megindult polgárosodás következtében az öltözetben is elkülönültek a székelyektől. Már a múlt század utolsó harmadától kezdődően a posztóharisnyát lassan-lassan felváltotta a csizmanadrág, majd pedig a pantalló, a posztóujjast, a szokmányt pedig a módosabb állapotot sejtető, segesvári posztóból szabott rövid kabáttal cserélték fel. A gyári-
lag előállított kelmékből varrt női ruhákon egy darabig még felismerhetők voltak a hagyományos szabásvonalak, de a vásárhelyi varrónők mellett inkább szolgálóként, semmint inasként forgolódo nyárádmenti leányok ellesték és otthon meghonosították a városi „úri” ruhadarabok divatját.

Már a régebbi helytörténeti irodalom is hangsúlyozta, hogy a nagyméretű zöldségtermesztés elképzelhetetlen a Nyárád vize nélkül. A Mezőhavas csúcsától nyugatra eredő és régebben Nyárádtő alatt, ma pedig Vidrátszeg mellett a Marosba ömlő kicsi folyó évszázadokon keresztül energiával látta el a feudalizmus legfontosabb mechanikai berendezését, a vízimalmot, tavaszi kiöntéseivel pedig megsokszorozta a part menti földek termőképességét. A jó hordalékos talajt Murokország a Nyárádnak köszönheti. A kedves kicsi folyó azonban alapos árat kért az özsze-
hordott termőtalajért. Rakoncátlan természete lévén, gyakran tört ki medréből, s a feljegyzések szerint nem volt ritka az olyan esztendő, amikor több-

ször is elöntötte a határt. A tavaszi olvadás nyomán bekövetkező áradás jól tett a földnek, de a nyári árvíz elvitte az egész termést. A nép amennyire szerette folyóját, éppen annyira félt is tőle. Gergely Lajos írja említett cikkében: „E vidék Nílusa a Nyárád, minden évben egyszer-kétszer kora tavasszal kiönt; akkor az egész ország egy tengerré válik. Ez így tart két-három napig, s ezzel kész a jó puha televényföld, mely a bámulni való mennyiségű és minőségű veteményt előállítja.

Azonban nem ritkán az is megtörténik, hogy e kíváncsi folyócska nem elégszik meg azzal, hogy csak a veteményföldekkel ismerkedjék meg, hanem (pár napi esőzés után) néha nyár közepén vagy éppen kora ősszel szerencsételteti a veteményt magát is.” A továbbiakban — korabeli vidéki újdondászok (ma riportereknek neveznék őket) stílusában. — arról ír Gergely Lajos, hogy az árvíz elől padlásokra menekülő lakosság szidja a folyót, s szabályozását sürgeti. Fogadkoznak, hogy „megrégulázzák” a Nyárádot. „Hanem aztán mihelyt elmúlik a vízözön, azonnal elmosódik a harag is, elfelednek mindent. Ez így megy egyik évről a másikra, s a Nyárád mindig csak a régi, önmaga által alkotott mederben mulat, anélkül, hogy legkevésbé zabolázva, megrégulázva lenne.”

A Nyárád és a beléje ömlő patakok medreinek szabályozása régi gondja a vidék lakosságának, s több mint 250 esztendeje a közigazgatás is a maga feladatai közé sorolja az árvizek elleni védekezést. 1716-ban az erdélyi főkormányshék rendeletére Kü-

küllő vármegye és Marosszék vegyes bizottságot küld ki, hogy állapítsa meg a Nagyteremi és Lukafalva, illetőleg Lőrincfalva közt folyó patak szabályozásának és medre rendben tartásának feltételeit. A Nagyteremiben birtokos Bethlen családdal a lőrincfalviak és lukafalviak többször is perelnek a reájuk zúduló árvízkárok miatt. Falvaink gyakran kérik Marosszék vezetőit, hogy nyújtsanak támogatást a Nyárad medrének szabályozásához. A helyzetet nehezítette a malmok miatt épített sok rőzsegát is. Már az 1913-as árvíz után azt írta a *Székely Napló* című marosvásárhelyi újság, hogy „a nyáradmenti szerencsétlenség oka egyrészt a folyó szabályozatlansága, a meder iszapolttsága, másrészt az, hogy 10 km hosszúságban 9 gátja van a Nyáradnak. Főleg ezért került víz alá tíz község.” A szerencsétlenségről beszámoló alispáni jelentés is hangsúlyozza, hogy „a Nyáradvölgyét és azáltal annak sűrű népességű székelységét csak úgy menthetjük meg, ha a Nyárad folyó és a vele egyenközűen vonuló Vécke pataka egyszerre és gyorsan szabályoztatnak”. A keskeny vágányú vasút megépítése Marosvásárhely és Parajd között ugyancsak parancsolóan sürgette a szabályozást. Századunk mindegyik évtizedében dolgoztak valahol valamit az árvízkárok megelőzése érdekében, de a meder szabályozására (kimélyítésére, valamint a kanyarok átvágására) csak a népi demokratikus rendszerben került sor. A szabályozással együtt járt, hogy a folyón felszámolták a gátakat

is. E munkálatoknak köszönhető, hogy 1970-ben a medréből kilépő folyó, bár megpróbálta a lakosságot, nem járt olyan rombolással, mint az 1912-es vagy az 1913-as árvíz.

Tanú a nyelv

Falvaink keletkezési idejét a fennmaradt oklevelekből nem lehet pontosan megállapítani. A nyelv-tudomány egyik új hajtása, a névtudomány által feltárt adatsorok azonban lehetővé teszik, hogy a településneveket kronológiai fogódzóul használjuk.

A települések tekintélyes részének a neve személynévből alakult ki, s hogy milyen formában, az az elnevezés idejének, illetőleg a település létrejöttének a korára is utal. Így például statisztikailag bizonyítható, hogy a X—XII. században a magyar településnevek világában a puszta személynév lett a helységnév is. Ekkor — mint Kálmán Béla írja *A nevek világa* című szép könyvében — „a személynév *-i* képzővel megtoldva mutatta a birtoklás tényét. A XIII. század elejétől kezdve azután tömegesen bukkannak fel a *-laka*, *-háza*, *-telke*, *-földe*, *-szállása*, *-falva*, *-ülése* végű helynevek.”

A három murokországi falu mindenikének neve személynévből származik: Lőrincfalva a *Lőrinc*, Lukafalva a Lukács becéző alakja, a *Luka*, Ilencfalva pedig az *Ilend* névből alakult oly módon, hogy az előtagul szolgáló személynévhez utótagul a *-falva* közszó járult. Az ilyen típusú nevek kialakulásának természetesen az volt az alapja, hogy a névadó személy és az elnevezett település valamilyen közeli kapcsolatba került egymással. Mi ma már sajnos

az égvilágon semmit sem tudunk arról, hogy a három személy (Lőrinc, Luka és Ilend) nevét mint alapító, mint birtokos vagy esetleg mint valamilyen jeles cselekedet elkövetője hagyományozta falvainkra, de a fennebb idézett névtudományi bizonyságok alapján azt már biztosan állíthatjuk, hogy a helyneveknek ez a típusa, melyben a személynév mint birtokos jelzős összetétel előtagja jelenik meg, a XIII. század névadásának a jellemzője.

Az itt tárgyalt falvak kialakulására vonatkozó másik nyelvtudományi támpontot a nyelvjáráskutatás szolgáltatja. Két helytörténész, Gergely Lajos és Sükösd István már a rendszeres dialektológiai kutatások megkezdődése előtt, 1891-ben felfigyelt vidékünk nyelvjárási sajátosságaira. *Maros-Tordamegye földrajza* c. könyvükben ezeket írják: „A Nyárádvidék közepén és alsó részén szónyújtást és hangzók kicserélését nem tapasztaljuk; ott tisztábban beszél a magyar nyelvet, kivéve a három alsó falut: Ilencfalvát, Lukafalvát és Lőrincfalvát, hol beszéd és írás közben is az o hangot a-val szeretik fölcserélni, pl. borsó helyett barsó, hordó helyett hardó. borjú helyett barjú stb., és némely hangot kihagynak, pl. pálca helyett páca stb. Ezen nyelvjárások oka a megye szélén való lakásban rejlik; jelzett szójárások a szomszéd Kis-Küküllő és Torda megyéből csúsztak be, nem újabb időben, hanem már régen.” Ezeket az empirikus fogantatású megállapításokat félszázaddal később rendszeres kutatások követték.

Ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Nyárádmente nyelvére vonatkozóan a kuta-

tók néhány alapvető munkát elvégeztek, és eredményeiket — legalább részben — közkinccsé tették. A kutatásokat még a negyvenes évek elején a kolozsvári magyar nyelvtudományi iskola megteremtője, Szabó T. Attila kezdeményezésére a Nyárádmentéhez hozzám hasonlóan sok szállal kötődő Benkő Loránd kezdte el, munkájának eredményét 1947-ben megjelent *A Nyárádmente földrajzinevei* című értekezésében foglalta össze. A tanulmányhoz kapcsolódó adattári részt pedig a Bárczi Géza szerkesztette *Magyar Népnyelv* hasábjain tette közzé. Benkő Loránd megállapította, hogy a Nyárádmente nyelvjárás tekintetében nem egységes, s négy olyan részt különböztetett meg, melyeknek nyelvjárása elüt egymástól. A nyugati rész — benne a mi három falunk — fel Csibáig a mezőségi nyelvjárásterülethez tartozik. „Sajátsága az e nyelvjárásra jellemző nyíltabb magánhangzók: *o~a*, *ö~e*, *ë~e* használata. Az *a*-zás itt még igen erős. A köznyelvi nyíltabb magánhangzók helyett álló zártabbak: *o~u*, *ö~ü*, *ó~ú*, *ő~ű* szórványosak, úgyszintén az *i>ü* labilisatio is.” Anélkül, hogy itt most részletekbe bocsátkoznánk, említjük még meg, hogy Benkő Loránd felosztása szerint a második nyelvjárási rész a Kisgörgény—Ákosfalva vonalig terjed, a harmadik rész megközelítőleg a Szentháromság—Gálfalva—Nyomát vonalig számítható, az ettől keletre fekvő falvak pedig a negyedikbe sorolhatók. A második és harmadik átmeneti típus a mezőségi és a székely nyelvjárás között, mégpedig úgy, hogy a második a mezőségihez, a harmadik a székelyhez áll közelebb. A negyedik, a leg-

keletibb rész nagyjából a székely nyelvjáróterület sajátosságait mutatja.

Amikor emígyen négy nyelvjárási területre osztja Benkő Loránd a földrajzi egységet alkotó és hat százada (Nagyteremi és Újfalu kivételével) Marosszékhez tartozó Nyárádmentét, azt is hangsúlyozza, hogy bizonyos nyelvi sajátosságok mind a négy nyelvjárási vidékre érvényesek. Ezek a következők: „Az azonszótagú *l*, *r*, *j* előtt megnyúlik a rövid magánhangzó. Az *ly* hangot nem ismerik, helyette *j*-t ejtenek, néha még *l* helyett is *j* hangzik. A szótagvégi *l*, különösen hangsúlyos szótagban, ha utána mássalhangzó következik, gyakran kiesik. Általánosak a mássalhangzó-nyúlások: *s>ss*, *t>tt*.”

A magyar nyelvjárások atlasza eddigelé megjelent 388 térképe is megerősíti Benkő Loránd korábbi eredményeit. Az Atlaszban két kutatópont képviseli a Nyárádmentét, mégpedig Dózsa György (Lukafalva) és Nyárádremete. Végiglapozva a térképeket, nem kétséges a korábbi megállapítás helyessége, hogy ti. az első a mezőségi, a második pedig a székely nyelvjáróhoz tartozik. Tovább erősíti ezeket az eredményeket a kolozsvári Babeş—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjáró-kutató munkája is. Balogh Dezső és Teiszler Pál összegyűjtötte az egész Nyárádmente tájnyelvi atlaszának anyagát, és egyikük (Teiszler Pál) már arról számolhatott be, hogy a feldolgozás is eléggé előrehaladott állapotban van ahhoz, hogy a nyelvjárási rendszer területi vonatkozásait érintő kérdésekre már most viszonylag biztos feleletet nyerhessünk.

Teiszler megállapítja, hogy a Nyárad mentén, fel egészen a Buzaháza—Jobbágyfalva—Nyárádszereda—Szenháromság vonalig a nyelvjárás hangrendszerbeli jelenségei tetemes részükben megegyeznek a mezőségi nyelvjáróterületen ismert sajátosságokkal, mégpedig olyan módon, hogy minél fennebb megyünk a folyó völgyében, a mezőségi nyelvjárás sajátosságok úgy gyengülnek, és Nyárádszeredán felül egészen eltűnnek. A fokozatbeli eltérések alapján Teiszler is nyelvjárás alapegységekről beszél, lényegében elfogadja Benkő Loránd négyes felosztását, ugyanakkor hangsúlyozza bizonyos hangtani jegyeknek az egész Alsó-Nyáradmentén fellelhető azonosságát. „Nyárádtőtől felfelé — írja — az első falvak még a hangsúlyos szótagbeli o~a váltakozást, az ö~e váltakozás szélesebb kiterjedtségét viszonylag jól képviselik, azonban a hangsúlytalan helyzetbeli o~a meg é~í~i, valamint az ö~e morfológiai megmaradása már egybefogja a területet egészen Nyárádszeredáig, illetőleg északkeletre Buzaházáig.”

A dialektológia a nyelvjárás rendszerek területi elhatárolásakor elsősorban a hangtani sajátosságok statisztikai módszerű vizsgálatára alapozza megállapításait. A hangtani jelenségek őrzik meg ugyanis a legszívósabban, az időben legtávolabbra menően a nyelvjárás sajátosságokat. „Ezeket a sajátosságokat a magyar nyelvjárások hangrendszerében — írja ugyancsak Teiszler — a fonémák realizációja, a fonémák disztribúciója, illetőleg a fonémaváltozások képviselik a legérzékenyebben.” A korszerű dialektológia azonban nemcsak a nyelvjárásokat egymástól

elválasztó sajátosságokat veszi számba, hanem figyelmeztet azokra az azonos jegyekre is, melyek összekötik a különböző nyelvjárási rendszereket. Mint láttuk, a muromországi falvak nyelvében is bőven akadnak olyan hangtani jelenségek, amelyek megegyeznek a tőle keletre fekvő falvak nyelvével, s melyek végső soron a székelység felé utalnak.

Ha a hangtani jelenségeken túlmenően a nyelvföldrajzi adatokat, a nyelv szótári készletét, a földrajzi neveket is bevonjuk vizsgálódásunk körébe, akkor ama kétségbe nem vonható megállapítás mellett, hogy a Nyárádmunte legalsó falvainak a nyelve a mezőségi nyelvjáráshoz tartozik, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy számtalan közszó és tulajdonnév utal a székelységgel való rokonságra.

Rokonságot említünk, s az olvasó joggal szegezheti nekünk a kérdést: ha falvaink ősi székely települések, nem az lenne-e a történelmileg indokolt és természetes, hogy lakosai a székely nyelvjárást használják? Ha székelyek, ajkuk miért nem ejti székelyesen a szót? Mik lehetnek hát ezek után azok a történelmi-társadalmi okok, melyeknek következtében a mezőségi nyelvjárást beszélik, s csak néhány nyelvjárás-tipológiai szempontból nem döntő hangtani és több-kevesebb szóföldrajzi jelenség utal a székelységgel való rokonságra?

A felvetett kérdésre emígyen válaszolhatunk:

1. A Nyárádmunte legalsó falvai nemcsak a Székelyföldnek, hanem Marosszéknek is a legszélén fekszenek, és Nyugat meg Dél felől ún. vármegyei falvakkal szomszédosak, úgyannyira, hogy például Dó-

za György (Lukafalva) ma már összeépült a régi Küküllő megyéhez tartozó Nagyteremivei és Teremiújfalual, s csak a keskeny vágányú vasúti vonal választja el egymástól a három falut. Mindennapi életükben régóta állandó az érintkezés, és ez nyomot hagyott a beszélt nyelvben is. Ezzel a válasszunkkal kapcsolatban azonban fel kell hoznunk azt a logikusan adódó ellenvetést, hogy a szomszédos falvak is a megyei földnek, illetőleg a mezőségi nyelvjárási területnek a peremén fekszenek. Nagyteremit és Teremiújfalut ráadásul még a Nyárad-Kis-Küküllő vízválasztó is viszonylagosan elszigeteli a régi megyei területtől, miért nem alkalmazkodtak hát nyelvükben ezeknek a falvaknak a lakosai a székely nyelvjáráshoz, miért ment végbe a dolog éppen fordítva?

A szomszédság ténye tehát, mivel annak kétféle következménye is lehetséges, egymagában nem magyarázza meg azt, hogy a muromországiak miért beszélnek a mezőségi nyelvjárást.

2. Az előbb említett peremhelyzet nemcsak a szomszéd falusiak mindennapos társas érintkezése okán járhatott a nyelvben is megmutatózó következményekkel, hanem befolyásolhatta a demográfiai mozgást is. Mégpedig kettős értelemben: házassági kapcsolatok jöhettek létre a szomszédos falvak fiataljai között, és betelepédhettek falvainkba vármegeyi lakosok. Mind a kettőre bőven idézhetünk adatokat, a történelmi források (összeírások, anyakönyvek) alaposabb szemügyre vétele azonban óvatosságra int. Falvaink lakosságának tekintélyes része ma

is azoknak a székely lófő és gyalogkatona családoknak a leszármazottaiból tevődik össze, melyeknek neveivel már a legrégebből fennmaradt katonai összeírásokban, lustrákban találkozunk. Ezeknek a családoknak a gyermekei csak elvétve kötöttek házasságot vármegyei jobbágyszabadságokkal, s ha idegenből hoztak feleséget, az ilyen leány az esetek többségében vagy székely családból származott, vagy pedig vármegyei kisnemes szülött volt. Ez a helyzet — az anyakönyvek tanúsága szerint — még az 1848/49-es forradalom, a jobbágyszabadság után is csak lassan változott meg. Száz esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a fiatalok egybekelésekor a családok ne hánytorgassák a hajdani rendi állapotot, s előbb a vagyoni helyzet, majd a személyes tulajdonságok alapján értékeljék a jövődöbelit. Az idegenből (székely és vármegyei falvakból) jött házastársak számbelileg kiegyenlítődték, így a nyelvjárásra nem hathattak döntő módon.

Kiegyenlítődtést tapasztaltunk a betelepülések esetében is, mert amekkora a vármegyei jobbágyságnak a beszivárgása (elsősorban Lőrincfalvára), legalább akkora a székelységből jötteknek a száma. Hogy csak példaként a magam családját említsem: Benkő őseim a XVI. század végén már Lukafalván élnek, 1602-ben Básta itt lustrálja őket, de a családi hagyomány úgy tudta, hogy a háromszéki Árkosról származnak; anyám ősei, a makfalvi Dósák a XVIII. század elején még Makfalván laknak, hogy aztán üknagyapám 1827-ben a háromszéki Illyefalváról telepedjék Ilenc-

falvára, feleségül véve a már korábban ide költözött Dósa Ádámnak az unokáját.

A demográfiai mozgás tehát éppen kiegyenlített-ségénél fogva nem magyarázza falvaink nyelvjárási sajátosságait.

3. Felvetődhetik még az a — ismereteim szerint tudományosan sehol nem tárgyalt — kérdés is, hogy a mezőségi nyelvjárásban van valami domináns szerepre törő tulajdonság, s ahol érintkezésbe kerül más nyelvjárásokkal, ott előbb-utóbb uralkodóvá válik. A hangképzés kényelmessége, a kiejtés pongyolasága ragad (pl. mennyivel könnyebb kiejteni a *mondtam* helyett a „marasmenti” *mantam*-ot), s tapasztalatból tudom, hogy iskolázott, irodalmi nyelvet beszélőknek is hosszabb múrokerszági tartózkodás után könnyen rááll a szája az *a*-zásra. E gondolatmenetben arra is emlékeztethetem az olvasót, hogy Aranyos-szék székelysége is felcserélte ősi nyelvjárását a mezőségivel.

Mindaddig azonban, amíg a hazai nyelvatlasz-munkálatok nem valószínűsítik ezt a csak nagyon óvakodva megfogalmazott feltételezést, fenti vélekedésemet magam sem minősíthetem olyan döntő érvényűnek, ami egymagában megmagyarázná szülőföldem nyelvjárását.

4. A nyelvjárási sajátosságok történelmi folyamatok következményei, s hitelességük tekintetében az írott forrásokkal vetekednek; mi több, a régmúltat illetően sokszor akkor is információkkal szolgálnak, amikor nem támaszkodhatunk írott szöveg bizonyosságtételére. Ezért az Alsó-Nyárárdmente mai nyelv-

járásának megértéséhez, illetőleg e nyelvjárás kialakulását magyarázó hajdani események kibogozásához a történettudomány és a nyelvjáráskutatás eredményeit együttesen kell segítségül hívnunk.

A nyelvjáráskutatás és településtörténet egymástól elválaszthatatlan kutatási területek, s eredményeik csak akkor hitelesek, ha más-más oldalról indított vizsgálódásaik valahol találkoznak. A mi esetünkben bizonyosságokra van szükségünk, hogy Marosszékből a Nyárad torkolata közelében letelepedett székelyek nemcsak érintkeztek a mezőségi magyarsággal, hanem huzamosan együtt is éltek velük.

Csánki Dezső írja a középkori Küküllő vármegyéről, hogy olykor ehhez a közigazgatási egységhez számítottak néhány, a Nyárad folyó mentén fekvő falut is, így Nyárádtőt, Lőrincfalvát és Nyáradkaracsonyfalvát. Nyárádtő (Nyaradtew) 1420-ban „mint Küküllő vármegyei helység, cserében Zsigmond királytól, a szántai Laczkok birtokába került”. Lőrincfalvát (Lewrynczfalwa) 1493-ban Küküllő megyei helységként „mint a Szentpáliak és Hosszúaszóiak birtokát csupán egy alkalommal említik”. Nyáradkaracsonyfalvát (Karachonfalwa) 1477-ben „mint helységet, határozottan Küküllő vármegyéhez számítják”. Vessünk számot azzal, hogy a Nyárádtővel, Lőrincfalvával dél felől szomszédos, tájegységileg feltétlenül a Nyárad teréhez tartozó Teremi (Theremy) 1263-tól adatolhatóan mindig Küküllő megyéhez tartozott, soha nem került székely igazgatás alá, nem lett soha Marosszéknek a része. Mindebből nyilvánvaló,

hogy a középkori Küküllő megye benyomult a Nyárád alsó folyásának mentére.

Ha ezeket a minden szórványosságuk mellett is valamelyes rendszerré összeilleszkedő adatokat egybevetjük a nyelvjáráskutatás eredményeivel, megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az alsó-nyárádmenti falvak, mielőtt székely széki igazgatás alá kerültek volna, vármegyei területek voltak, illetőleg a székelyek itteni meglepedése előtt e vidéket a vármegyei, tehát a mezőségi tájnyelvet beszélő magyarság már megülte. E feltevés lényegét tekintve egybevág Benkő Loránd ama megállapításával, „hogy a Nyárád alsó vidékének lakossága nem a székelységhez, hanem a mezőségi magyarsághoz tartozott”.

Történelmi változások — társadalmi tagozódás

A székelység belső életéről írásos emlék az 1400 előtti időkből alig maradt fenn. A szűkebb pátriáról, a Székelyföldről mint egységes „földről” beszélnek az oklevelek; latin nyelven Terra Districtus Sicularum néven emlegetik. A terület élén a székely ispán, a comes sicularum állott; a király parancsára ő vezette hadinépét az országos seregbe. A belső közigazgatási tagozódásra, a székerekre való felosztásra a XIV. század végén került sor. Marosszéket oklevélben először 1409-ben említik. Ettől kezdve a széknek fontos szerep jutott a hadikészültség ellenőrzésében; nyilvántartotta a hadköteleseket, és időnként szemlét tartott fölöttük. A szék hadinépét a kapitány, a belliductor vezette. A szék bírósági terület is volt; elébe vitték a hozzá tartozó falvakban keletkezett peres ügyeket. A szék ítélete ellen Udvarhely anyaszékre lehetett felbbezni.

Falvainkra vonatkozó legkorábbi írásos emlékek szinte egytől egyig peres ügyekben keletkezett oklevelek. Megemlítünk közülük néhányat, mert jól bevilágítanak a feudalizálódó székelység világába.

1409. december 10-én a székely ispán Marosszék közgyűlésén ítéletlevelet ad ki abban a perben, melyet Madarasi Barnabás és Jakab folytatott Szengyel Tamás és Sólyom Mátyás fiai: Pál és Balázs ellen,

mivel ezek erőhatalommal elfoglalták fele örökségüket Nyárádtőn és Lukafalván; az ítéletlevél azt bizonyítja, hogy a felek megegyeztek, és a peres örökséget egymás közt megosztották.

1493-ban Lőrincfalván Anna nemesasszony, Bolyai Pongrác özvegye fiaival egyetértésben 47 magyar forintért zálogba veti Nagyerdő nevű erdejét tartozékaival együtt a lőrincfalvi gazdáknak.

Egyetemes székely történeti bece van Magyi Pál alországbíró és erdélyi vajda 1502. január 24-én kelt ama ítéletének, mely a lőrincfalvi lófőségi tisztség és más székely örökségek felett folyó pert döntötte el Bicsak Lőrincné Bolyai Margit és Czompó Barnabásné Bolyai Potenciána javára. Az ügy tisztázására biztosokat küldtek ki; azok megjelenvén a helyszínen, „odahívták Lőrincfalva, Nyárádtő és Keresztúrfalva (a mai Maroskeresztúr) összes népeit és lakosait, akik Nyárádtő falu harangkongatása alá tartoznak”, ugyancsak odahívták Ugra, Besenyő, Szentpál és Kerelő nemesi falvak lakosait, s eskü alatt kihallgatták őket a tényállás felől.

Az ítélet meghozatalakor hangsúlyozták, hogy figyelembe vették „a székely nemzet három nemzetségének szokásjogát”, miszerint ha egy székely lófőséggel vagy ebből származó tisztséggel rendelkezik, halála esetén, ha a lófőségben egy fiú s egy leány marad hátra, akkor a fiúnak az ő leánytestvérét a lófőségből kell — a család helyzetének megfelelően — kiházásítania, a birtok pedig neki marad, a leányt abból semmi rész nem illeti. Ha a lófőségben megmaradt fiú csak leány örökösököt hagy ma-

ga után, akkor ezek a leányok a fiú utódokhoz hasonlóan maradnak meg a lófőség birtokában mindaddig, amíg fiú utódaik nem támadnak. Mihelyt fiú utód születik, a lófőség reá száll, s leánytestvérét abból kell kiházasítania. Azt a leányt, aki a fiág kihalása esetén „mintegy férfiként” vette át a birtokot, fiúleánynak nevezték. A vármegyékben a nemes leányokat az ősi birtokból a leánynegyed joga illette meg, ezt viszont a Székelyföldön nem ismerték.

János Zsigmond 1566. július 11-én jobbágyos jószágokat adományoz azoknak a székely előkelőknek (székely főnépnek), akik az elmúlt hadakozásban „vérek hullásával is” megmutatták hűségüket; így ad „Lőrincfalvában tizenkét ház jobbágyot Barabásy Farkasnak”.

1580-ban Báthori István erdélyi vajda részbirtokokat adományoz Lőrincfalván és Ilencfalván Kovácsóczy Farkas kancellárnak és öccsének; ezek a birtokok Mihályfy Tamás magvaszakadtával szállottak a kincstárra. Megjegyzem, hogy a Mihályfyak voltak talán a legerőszakosabb birtokszerzők a székben, akiknek nem kis részük volt az 1562-es felkelés előidézésében.

Szászsebes vára építésére 1567-ben minden lófőnek 25 dénár adót kellett fizetnie, ezért összeírták a kapukat: Lőrincfalván 7, Lukafalván 8, Ilencfalván 8 a kapuszám.

1609-ben Báthori Gábor fejedelem adománylevelében erősíti meg Ozdi Gergelyt lőrincfalvi és lukafalvi birtokaiban, „melyeket ugyan eddig is békésen és

háborgatás nélkül birtokolt, de fejedelmi adomány-levél nélkül”.

A fejedelmi megerősítés kieszközlésén túlmenően Ozdi Gergely vagyona gyarapítása és földesúri hatalma növelése érdekében jobbágyokat is szerzett. 1613. január 2-án két nemes személy előtt a következő egyezség jön létre: „jövénnek mielőnkben egyfelől az nemes gálfalvi Maros-széki Ozdi Gergely, az Maros-széki notárius, másfelől Lőrincfalván Maros-székben lakó György bíró, kit Menyhárt Györgynek is hívnak, az ő feleségével, az Dorotyával egyetemben, ki azelőtt volt az megholt Padótz Mihály felesége, és mielőttünk szabad jó akaratjok szerént, senkitől sem kényszerítetvén, köték és adák magokat örökös jobbágyul az megnevezett Ozdi Gergelynek, ilyen okon, hogy Ozdi Gergely is minden oltalommal és segítséggel legyen önégiek, kiváltképpen lőrincfalviak ellen, kik mind személyekben s mind az megnevezett Padótz Mihály fiával, ugyan Mihállal együtt háborgatták, idegen és gyámoltalan emberek lévén. Kire mielőttünk Ozdi Gergely is ígéré magát, hogy tehetsége szerént illendő gondjokat viseli mindenekben, ezt is hátra nem hagyván, hogy ha megnevezett Menyhárt György vagy maga, vagy az ő felesége, Dorotyá, ez kötéshez nem tartanak magokat, tehát Ozdi Gergely és maradéki minden névvel nevezett helyeken hozzá nyúlhassanak és mint jobbágyot engedetlenségért illendőképpen megbüntethesék mind magokat, mind peniglen maradékjokat, ha ez kötéshez nem tartanak magokat; kiben semmi törvénybeli orvosság ne használhasson, sem peniglen

fejedelmek grátiái, hanem mind szabad városokon, fő emberek háta megett, úton, malomban akármi névvel nevezett helyeken exsequálhassák Ozdi Ger-gely és maradéki ezen levélnek erejével.”

Az egyezés legabszurdabb tétele az, hogy kizárja a feudális jog egyik legfontosabb elvének, a fejedelmi kegy szabad érvényesülésének a lehetőségét, hiszen Ozdi arra kötelezi a magukat jobbágságra kötő házastársakat, hogy sem ők, sem maradékik még fejedelmi kegy esetén se változtathassanak sorsukon. Ingatag fejedelmi hatalom kellett ahhoz, hogy ilyen okmányok létrejöhessenek. Nemhiába tartotta Bethlen Gábor az elkövetkező években a központi hatalom megerősítése egyik nélkülözhetetlen feltételének a székelyföldi jobbágykötés megszüntetését.

A székelység múltjának legsajátosabb, információ-gazdagság tekintetében minden bizonnyal legbeszédesebb írásos emlékei a katonai szemlék, a lustrák alkalmával készült összeírások.

A székely nép mint kollektív szabadsággal rendelkező közösség a középkor folyamán fegyverrel tartozott az országot védelmezni. Fiai, az ország nemeseihez hasonlóan, személyesen jelentek meg a királyi hadban, külön sereget alkotva a székely ispán vezetése alatt. Legfőbb katonai hivatásuk a keleti részek védelme volt, de harci erejüket a királyi hatalom igénybe vette támadó hadjárat esetén is. Régi hagyományoknak megfelelően a székelyek a sereg élén jártak. A banderialis hadseregszervezés a székely hadrendet is befolyásolta. 1435-ben Zsigmond király rendezte az ország hadszervezetét; intézkedé-

seit 1463-ban Mátyás megerősítette, és újakkal egészítette ki. Ebben a székelyekre vonatkozóan ez áll: „A székelyek az ő régi szokásuk szerint az ország hadseregébe haderejük kétharmadát tartoznak küldeni, harmada minden eshetőségre otthon hagyatván. A hadfölkelésre a felhívás vagy vérbe mártott karddal, vagy a székely ispán levelével, vagy a vajdáéval, ha ő egyszersmind székely ispán, történjék. Midőn pedig a szükség hirtelen való általános felkelést kíván (tumultum excitare cogit), a székek kapitányai dobokkal és száldobokkal és a Tűzhallom nevű helyeken meggyújtott máglyákkal hívják fegyverbe a népet, és aki nem kel fel, fejét veszítse. Hogy pedig hiány ne legyen a mozgósításban vagy a hadjáratban, a székek kapitányai kötelesek béke idején és nem éppen ritkán a fegyverek és egyéb hadiszerek felett hadiszemlét (lustratio) tartani, amit ha elhanyagolnának, vagy nem engedelmeskednének a parancsnak, szigorúan büntetessenek... A hadkötelesekről lajstrom (lustrum, registrum) vezetendő. Ebben pedig az a rend tartandó, hogy ha az atya a fiával egy kenyéren él, hasonlóképpen ha két fivér osztatlan birtokon gazdálkodik, az ilyenek közül csak egyik köteles hadba menni, még ha fejenkénti felkelés rendeltetett is el. Ha az ilyen a hadban elesik, a másik nem küldhető helyébe.”

Az első összeírások sajnos nem maradtak fenn. A legkorábbi a XVII. század elejéről való, s egy gyászos emlékü osztrák főgenerális erdélyi működéséhez kapcsolódik.

Básta György — aki már azzal is hírhedtté tette

nevét, hogy 1601-ben pusztítva végigvonult a Nyárádmentén — a Székelyföld lakóit 1602 augusztusában feleskette a császár hűségére. Ekkor összeírták a családfejeket, s mindenkinek a neve mellett jelezték, hogy nemes, lófő, darabont, szabad székely, avagy jobbágy. Az összeírások — kivéve, az Aranyosszékét — fennmaradtak, s mintegy tízezer székely nevét tartalmazzák, jelezvén, hogy minimálisan ennyi székely családdal kell számolnunk ebben az időben. Megjegyzendő, hogy ez a szám távolról sem fejezi ki a valóságot, mivel az összeírás alól sokan kivonták magukat.

A falunként készített névjegyzék arra is utal, hogy ebben az időben még meglehetősen kicsik (vagy: lélekszámban megapadtak) a székely települések. A mi falvainkra vonatkozóan a következő számszerű adatokat találjuk: Lőrincfalván 3 szabadost, 2 lófőt és 3 jobbágyot írnak össze (L e ö r i n c z i f a l v a . z* Nagy Mihály, Pető Jakab, Bosi Péter; l.** Fekete Gáspár, Fekete Gáspár; jobbágyok: Fábián Márton, Molnár Mihály, Pető Máté). Itt említem meg — mint jellemző esetet —, hogy öt hónappal az összeírás előtt, 1602. április 10-én kelt egyezség alapján Bosi Péter székely örökségét átruházta Nagy Mihályra: „Bosi Péter szabad akaratja szerint minden kinszerítés nélkül, jó kedvéből vallá örökségét, házát, mindenestől fogván az felljül megírt Nagy Mihálynak, firól fira, maradváiról maradváira, nemzetségéről nemzetségére, így szólván, látod, nincsenek ennekem

* z = szabados (ti. szabad székely)

** l. = lófő

gyermekim, nem is leszen, hanem engemet életemig tarcs benne, annak utánna bátor szabadon bírhasd mint tulajdon saját örökségedet.” — Lukafalván 6 szabadost, 1 lófőt és 4 darabontot vesznek számba (L u k a f a l v a . z. Gál Márton, Borzas Balázs, Kakasi Bálint, Székely Péter, Sós Miklós, Bakos Pál; 1. Sós Péter; d* Barta Pál, Benkő György, Benkő István, Kakasi Mihály). — Ilencfalván 10 szabados és 4 jobbágy neve olvasható az összeírásban (I l e n d f a l v a . z. Nagy Bálint, Horvát Márton, Székely Péter, Székely János, Nagy János, Gogán István, Markos Mihály, Nagy Balázs, Nagy János, Szeles Mihály; jobbágyok: Ozdi István, Gáspár Balázs, Nagy Antal, Ozdi Balázs).

Ha ennek a Bástá-féle összeírásnak az adatait összevetjük az 1614-ben Bethlen Gábor parancsára készült összeírással, azt tapasztaljuk, hogy a lustráltak száma tetemesen megnövekedett. Nem hinnők, hogy alig több mint tíz év alatt így megsokasodott volna a lakosság, inkább arra gondolunk, hogy a Bástá-féle összeírás alól valamilyen okkal-móddal sokan kihúzták magukat.

Lőrincfalván Bethlen idejében 3 lófőt (1 belőlük árva), 4 gyalogot (pedes pixidarius), 4 szabadost, 1 ősjobbágyot (aviticus), 1 külső jobbágyot (extraneus), 3 fejekötött jobbágyot (jobbationes subjugati), 4 vármegyei és ugyancsak 4 székely zsellért (inquilini comitatum, illetőleg inquilini siculicales), tehát éppen négyszer annyi férfit írnak össze, mint tizenkét évvel

* d. = darabont (gyalogpuskás)

korábban. Lukafalván 9 lófőt, 9 gyalogot (1 árva belölük), 7 szabadost (közjük számítva 1 család árváit), 5 vármegyei és 6 székely zsellért. Tehát szemben az előző összeírás 11 férfiújával, most 36 férfit (köztük két elhaltnak az árváját) vesznek számba a katonai, összeírók. Ilencfalván hasonlóképpen alakult a helyzet: 2 lófő, 6 gyalogos (közülük egy nem él, csak az árvái), 5 ősjobbágy, 7 vármegyei zsellér, 1 székely zsellér és 1 szolga (servitor) teszi ki a falu férfilakosságát.

Meglepődhetünk ennek a mélyen rétegzett társadalmi képletnek a láttán, hiszen a három faluban a székely társadalomnak szinte minden rendű-rangú tagjával találkozunk. Teljességgel hiányoznak viszont a főemberek (primores), akiknek rangjukhoz tartozott, hogy legalább három nyíl földet birtokoljanak; ilyenek nálunk ekkor nem éltek.

A három faluban azonban voltak, vagy ha nem is laktak ott, fekvő birtokkal rendelkeztek vármegyei földesurak; őket ugyan a lustra alkalmával nem vették számba, hiszen nem tartoztak a hadfölkelésre kötelezett székelyek közé, de neveiket mint lőrincfalvi, lukafalvi és ilencfalvi jobbágyok uraiét feljegyezték.

Próbáljuk meg most már röviden jellemezni az összeírásokban főlegletett különböző rétegeket aszerint, hogy kik voltak tagjaik, s a társadalmi hierarchiában milyen helyet foglaltak el. A kezdetben egységes (nemzetségi) székely társadalom Mátyás király uralkodása idején jut el a rendi differenciálódásnak abba a szakaszába, mikor már három rétegre tagozódik: primorokra, lófőkre s közrendűekre. Ez

utóbbihoz tartozókat földön lakóknak, majd a XVI. század végétől pixidariusoknak, puskás gyalogoknak, darabantoknak is nevezik.

A l ó f ő k (primipili, equites) a katonáskodó székelységnek a primorok utáni második rendjét alkotják. Olyan vagyonnal kellett rendelkezniük, hogy a maguk lován (és természetesen a maguk felszerelésével) szállhassanak hadba. Adót nem fizettek, egyéb szolgálmányokkal sem tartoztak egészen 1651-ig, mikor aztán az egyházhelyi nemesekkel együtt őket is adó alá vonták.'

A g y a l o g s z é k e l y e k (közsékelyek, pixidarii) anyagi helyzete nem engedte meg, hogy lovon harcoljanak, ezért hadba szólítás esetén gyalogosan jelentek meg a táborban.

Mielőtt rátérnénk az összeírásban emlegetett n e m s z a b a d r e n d ű e k ismertetésére, egy kis kitérőben — ha röviden is — foglalkoznunk kell az 1562-es székely felkeléssel, mikor is a székely köznép megismételte Dózsa György fél évszázaddal korábbi tettét. Tesszük ezt annál inkább, mivel évszázadokon keresztül záporozott a jogi érvelés, dörgött az országgyűlési szónoklat, majd a sajtó születésétől kezdődően harsogott a reakciós zszurnalisztika arról, hogy aki székely, az egyben nemes, s ha a Székelyföldön laknak nem-nemesek (jobbágyok, zsellérek), azok sohasem lehetnek székelyek.

Márpedig lehettek.

Az 1562-es felkelés kiváltó okai — mint azt a leveretést követően a segesvári országgyűlés (1562 júniusában) megállapította — éppen azok „a sok nyo-

morúságok, képtelenségek és erőszakok” voltak, „kiket a főnépek a községen míveltenek”. A feudalizálódási folyamat erősödésével a székely főrendűek egyre inkább magán-földesuraknak érezhették magukat; a szabadságjogokban nem akartak többé osztozkodni a köznéppel, a gyalog katonáskodó székelekkel, hanem minden törekvésük az volt, hogy a maguk jobbágyaivá tegyék őket, s nyakukba varrják az állami adóterhet, az ún. ökörsütést is. A főrendűek még a lóföket is tizedfizetésre igyekeztek kényszeríteni. Ugyanakkor a köznépet egyik régi jogában, a szabad sóhasználatban is korlátozták.

1562-ben Erdély zavaros belpolitikai viszonyai tevertettek kecsegtető helyzetet a felkelésre. Noha számtalan jó részlettanulmány és könyvfejezet tárgyalja a felkelés előzményeit, lezajlását és következményeit, mindmáig nem rendelkezünk a székely történelem eme sorsfordulójának korszerű, monografikus feldolgozásával.

A legdrámaibb eseményekre éppen a Nyárad völgyében, a mi falvaink közelében s természetesen e faluk lakosainak részvételével került sor.

Nézzük meg közelebbről, mi is történt.

Tudós vélekedések helyett a fejleményeket a közelből figyelő vásárhelyi krónikairó, Borsos Sebestyén ízes nyelvű, a szót rövidre fogó beszámolójából idézünk:

„1562 esztendőben nyári időben a székelyek mind feltámadának ilyen szín alatt: hogy ők az ifjú János királyhoz mennének az ő szabadságoknak megnyeréséért. Mert a király sok rendbéli szabadságokat

vette vala el az ő gyakorta való feltámadásokért. És mikoron a székelyek a népnek sokaságát látták volna, tehát legottan hadnagyokat emelének közöttök és tizedeket rendelének. Mely hadnagyoknak neveik ezek valának: Nagy György, Gyepesi Ambarus, Bán András. És így a király ellen s az urak és a nemesség ellen kardot akarának vonni.

De az ifjú király őket nagy kegyesen unszolja vala, hogy szálljanak le, és ő nékik minden szabadságokat megengedni kész volna; de ők avval semmit nem gondolának, hanem a Nyárad mellé szállának az ákosfalvi rétre, honnat a három széket elválogaták, és a Mihályfi Tamás házára menének egy szereda nap estve, és az udvarházat igen megdúlák, és hordó borokat vivének a táborra.

Másnapra kelvén, csütörtökön esmét elválogatának úgymint kétezer népet, hogy Görgényre és Régenre menjenek, hogy ők ott düljanak és népet hajtsanak; és a régenieket és a görgényieket táborban találák és azokat mind elhajták.

Akkor Gernyeszeget is mind eldúlák alá jöttökben a Maros mellett.

Azután egy péntek napra kelve, szállának Koronka mellé, és azelőtt való dülástól ami megmaradott vala a Mihályfi Tamás házánál, azt esmét mind eldúlák és a házat is elégeték.

Onnét szombatn reggel elindulának a deréktáborra, mert a deréktáborok a Kis-Küküllő mellett vala Holdvilágnál. Király igen hamarsággal nem sok népet indíta Tordáról, úgymint kétszáz lovagot, és kétszáz darabontot, kik között valának jámbor vi-

tézlő rendek, úgymint Polgár Ferenc és a vitézlő Mihályfi Tamás, ezen kívül sokan az erdélyi urakban. Ezeknek hadnagyok vala a vitézlő Petri Gábor és a vitézlő Radák László.

Azon szombaton reggel a király népe Vásárhelynél általkele a Maroson, és a székelyek után indulának, holott elérék őket a Nyárád mellett s szembe állának, és a székelyek D e u s -t kiáltának és szembe ütközének; de a király népétől a székelyek megveretének, kikben igen sokan elhullának és levágattatának, némelyek pedig elszaladának. Akkor onnat a Bán András elszalada, ki főhadnagy vala; de azon kívül rabokat sokat fogdosának és némelyeket csak elhajtának. Így vereték meg Kisgörgénynél a székelyeknek a kisebbik tábora a Nyárád mellett.

Ezt mikor megértették volna a másik táborban lévő székelyek, igen megrémülének, és a két hadnagyot, úgymint Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambarust ő magok megfogák és királynak küldék, mert a más hadban a Bán András elszaladott vala. És így a székelyek mind házokhoz oszlának.

A király akkoron nagy haddal készült vala a székelyek megrontására, úgymint húszezer emberrel. Minden hadával azért király szálla Segesvárra, és ott nagy gyűlést tétete; és oda az erdélyi urakat mind elhivatá hitetlenség alatt, hogy megérthesse: kik legyenek a székelyek feltámadásának okai? És a sors esék a székely urak közül Lázár Istvánra, Kornis Mihályra, Farkas Pálra, Lázár Jánosra és Bernád Ferencre; kiket akkor mind megfogdosának, kik közül

némelyiknek a fogságban lőn halála. De azon kívül esmét egynéhányat találának, kik abban részesek voltak, úgymint a Benedek Geréb, Kátai Ferenc és a Kátai György, Andrászi Márton, kiket nagy erős fogságban tartata király Görgényben és Gyula [!] várában.

Azután a két hadnagyot, úgymint Gyepesi Ambaurust és a Székely Györgyöt Segesvárnál felnyársoltatá. Így történeket és rontatának meg a támadásért akkor a székelyek a király fiától 1562-ik esztendőben.

Nem sok idő elmúlván, a király küldé népét Udvarhelyre, kiknek kapitányok vala a vitézli Petri Gábor. És a barátok klastromából csináltatának egy várat, kit nevezének » S z é k e l y t á m a d a « -várának, és ahhoz mindjára elfoglalák a székelyeknek szabadságokat, ki lőn a székelyeknek nagy romlásokra és igen nagy károokra.”

A krónikaíró vásárhelyi polgár nem oknyomozó történész, előadásából mégis kihámozhatók a felkelést kirobbantó belső társadalmi ellentmondások. A rég megindult feudalizálódási folyamat alaposan elkezdte a nemzeti társadalomból eredő jogviszonyokat, s elkerülhetetlenné tette az összecsapást a vagyonszerzésben mértéket nem ismerő uralkodó osztály és a közsékelység között.

A székelyek „nyomatását” még a feudális állam legfelsőbb törvényhozási szerve, az országgyűlés sem tagadhatta. Segíteni rajta viszont nem állott érdekében. A felkelés leverése után János Zsigmond Segesvárra országgyűlést hívott össze, hogy rendezzék

„a székelyek állapotját”. Ennek az eredménye az lett, hogy eltörölték a székely jognak azt a sarkalatos pontját, hogy a székely jószágát még felségsértés esetén sem veszítheti el, s az átszáll örökösire, vagy ha ilyenek nincsenek, szomszédaira. A főrendek és lófők megmaradtak jószágaikban, s a „földön lakókat”, a közsékelyeket úgy bírhatták, mint a vármegyei nemesek a jobbágyokat. Eltörölték a székelyföldi jobbágyok korábbi adómentességét. Legrosszabbul járt a harmadik rend (a közsékelyek), mert megfosztották őket korábban élvezett (igaz, sokszor már csak névleges) személyes szabadságuktól. Kincstári jobbágyokká tették őket. A nyárádmonti falvak a görgényi váruradalom fennhatósága alá kerültek.

A székelyek elégedetlensége és forrongása ezek után természetesen nem csillapodott, s mindinkább nyilvánvaló lett a fejedelmi hatalom előtt is, hogy az országgyűlési végzés értékes és nem pótolható katonai erőtlől fosztotta meg az országot. Egyelőre azonban az uralkodó osztályban nagyobb volt a rettegés (ne feledjük: a 62-es év megrázó élményei mellett elevenen él még Dózsa György emlékezete is!), semhogy lazítani mertek volna — akár önérdükben is — a szigorú végzésen. Rettenetes évtizedek után csak a XVI. század legvége hoz valamelyes változást; ennek első jele a szabados székelyek feltűnése.

A szabados székelyek (zabados, libertini) rétege a XVI—XVII. századforduló éveiben alakult ki, mégpedig oly módon, hogy az 1562-es fel-

kelésben részt vett és a leveretés után a segesvári országgyűlésen jobbágysorba vetett közszékelyek egy részét Vitéz Mihály 1599-ben, illetőleg Báthori Zsigmond 1601-ben felemelte a letaszíttottságból, s fegyveres szolgálataik elismeréseképpen „az igazi székely szabadosok sorába és rendjébe” iktatta. Ezzel mentesültek mindenféle jobbágyi szolgálattétel alól. A szabadosok száma Bocskai István uralkodása alatt különösen megszorodott, bár a fejedelem ismételtelen elpanaszolta, hogy a négy évtizedes szolgálatsors alaposan kikezdte a székely vitézséget.

A j o b b á g y o k megjelenése a Székelyföldön a feudális termelési mód kialakulásának a következménye. A királyi adomány alapján létrejött magánbirtok magával hozta az idegen munkaerő kizsákmányolását; erre a célra eleinte — míg nem volt belső lesüllyedő réteg, mely arra kényszerült volna, hogy jobbágyként megtelepedjék másnak a birtokán — rabszolgákat alkalmaztak (az Aporokról például tudjuk, hogy még 1311-ben is feles számú rabszolgájuk volt), vagy pedig idegenből jöttöket telepítettek meg jobbágyokként. Ugyanakkor a székely előkelők szívesen szereztek maguknak vármegyei területen birtokot, ahonnan aztán jobbágyokat költöztettek székelyföldi birtokukra is. A belső jobbágyosodás folyamata a székely területeken a XV—XVI. században meglehetősen előrehaladt. A nemzeti szervezeti sorvadása, az egyre fokozódó ütemű feudalizálódás természetesen tápot adott a gazdaságon kívüli kényszerből eredő jobbágyosításnak is. A feudalizálódás tükröződik a törvényekben is; azokat, akik a lustra

elől elvonták magukat, nem mentek háborúba, vagy ott gyáváknak bizonyultak, előljáróik (tisztjeik) jobbágyaivá tették.

Ahogy a kezdetben egységes nemzetségi társadalomból a két rend, az előkelők (seniores, maiores) és a közrendűek (communitas) elkülönültek egymástól, ahogy később, Mátyás király idején a communitas átalakult lófő és gyalog renddé, úgy nőtt meg a feudális termelési mód szükségletének megfelelően a székelyföldi jobbágyok száma. Az első rend, a primoroké, feltétlenül jobbágytartó, gyakran a lófőknek is volt jobbágyuk, a gyalognak viszont csak egészen ritka, kivételes esetben.

Az 1614-es lustra a mintegy tízezer főre szaporodó székely jobbágyságon belül is többféle társadalmi eredetű embert különböztet meg. Erre azért volt szükség, mert Bethlen Gábor meg akarta szüntetni azt a mindjobban elharapódzó sajátos visszaélést, hogy a hadakozni köteles szabad székelyek tömegesen kötötték magukat jobbágnak. Amikor ily módon kivonták magukat a katonai kötelezettség alól, tetemesen gyengítették a központi hatalom erejét. Csak Bocskai István fejedelemsége óta közel hat-ezer székely lett jobbágyá. Bethlen tehát tudni akarta, hogy kik az új és kik a régi jobbágyok; 1614-es lustrája ezt a megkülönböztetést (legalábbis nagyjából) elvégezte.

Ő s j o b b á g y o k n a k (jobbationes avitici) nevezték azokat a feudális kizsákmányolás alatt élő személyeket, akik a Székelyföldön már régtől fogva (alkalmasint már 1562 előtt) jobbágysorban éltek. A

közfelfogásban azonban, a következő fél évszázad idején, az ősjobbágyságot illetően nagy ingadozás támadt, míg végül Bethlen Gábor kívánságára 1622-ben országgyűlési határozat tette egyértelművé a fogalmat: „végeztük országul, hogy az ősjobbág és egyéb rendbeliek megválasztassanak, melyből is hogy valami confusio ne legyen, az kik közöttük ősjobbágoknak ítéltetnek, azok legyenek az kik Mihály vajda bejövetele előtt ősjobbágoknak tartattanak”.

K ü l s ő j o b b á g y o k (jobbaciones extranei) kívülről (a Partiumból, Magyarországról, Moldovából, Havaselvéről) telepedtek a Székelyföldre, rendszerint olyan módos székely birtokos (primor vagy lófő) földjére, aki adomány, vásárlás, örökösödés stb. útján megnövelt birtokát csak jobbágmunkaerővel művelhette meg. Szóljunk arról is, hogy az ilyen jobbágyok mindenféle törvényes tilalmazás ellenére szívesen telepedtek be a székelység közé, mert itt valamennyire könnyebb sorsnak nézhetek elébe. „Megvolt nekik is a pörölhetési és örökösödési joguk — írja Connert. — A fiskusnak 1601 után nem fizettek tizedet, és a XVIII. században félannyi adót fizettek, mint a szabadosok, és sok tekintetben emberhez méltóbb állapotjuk volt, mint amazoknak.”

A f e j e k ö t t j o b b á g y o k (jobbaciones subjugati) vagy valamilyen törvénysértés miatt kerültek ebbe a jogi állapotba, vagy pedig, mint a Lőrincfalvi Padutz Mihály esetében láthattuk, „jó akarattyaából, szegény lévén, atta magát Ozdi Gergelynek”. A törvénysértés esetére is Lőrincfalváról idézhetünk példát: „Padutz György Ozdi György szolgálójával vét-

kezett, azért tötte Jobbággyá magát”. E mai szemmel nézve furcsa jogeset pontosabb megértéséhez segítségünkre lehet Cserei Farkas *A magyar és székely asszonyok törvénye* című, Kolozsvárt 1800-ban megjelent könyve; ebben a szerző összefoglalja az erdélyi törvényeknek, a bírói gyakorlatnak és a jogtudományi műveknek a nők jogaira, kötelességeire és törvényes védelmére vonatkozó rendelkezéseit, illetőleg adalékait.

E mű X. részének 16. kérdése így hangzik: „Hát az olyan férjfiúnak, aki valamely léányt vagy asszonyt házasságra vagy tsak bujálkodás végett is erőszakosan kap el, mitsoda büntetése vagon?”

Felelet:

„Amely férjfi a léányt vagy asszonyt akár házasságra, akár azzal való bujálkodás végett, annak kedve s akarattya ellen erőszakosan elkapja, betsülete nélkül marad, s halállal büntetődik érette.

De itt észre kell venni, hogy ilyen büntetés alá vettetett elkapásnak tsak azt tarthattjuk, mely e három dolgot foglalja magában, úgymint 1. Erőszakot. 2. Bujaságra való szándékot. 3. Az asszonyállatnak egy helyből más helyre való vitelét, ahol azért ezen három dolog együtt fel nem találtatik, ott valakinek tselekedetét valóságos elkapásnak nem mondhattjuk.

Ha pedig a léáynak kedve vagon elkapattatására, de szüleinek vagy tutorinak híre s akarattya ellen mégyen a véghez, ezt is ugyan egyházi törvény szerint valóságos elkapásnak nem tarthatni, mindazáltal világi törvény szerint szárazon nem marad-

hat, régen a magyaroknál az ollyanképpen elkapattott személy visszaadattatott szüleinek, és amellet ez elkapó fél, ha hadi s elő-való ember volt, tíz ökröt fizetett azoknak, ha pedig szegény vagy közrenden való volt, öt ökörrrel végezte baját; a mi időnkben is, ha a leánynak szülei házától való elkapása azok híre s akarattya nélkül léssen, ámbár magának a leánynak kedve légyen is arra, emezek az elkapó félben megbántódásokat méltán megkereshetik.

Ami az egyházi törvény büntető keménységét illeti e dologban: aki valamely asszonyt vagy leányt erőszakosson kap el magának feleségül, a hívek társaságából kirekesztetik, betsületét elveszti, és a tisztesség viselésére is alkalmatlanná léssen, s azalatt, míg az elkapott személy az ő birtoka alatt marad, házasságot is közöttük érteni semmiképpen nem lehet. Mely ugyan meg sem forrhat egyébként, hanem ha az elkapott személy, kimenekedvén az elkapónak keze s hatalma alól, és bátorságos helyre jutván, úgy kötelezi osztán ahhoz magát. De akár forrjon meg közöttök a házasság, akár ne, tartozik e felett az elkapó férjfi tisztességesen házasságra kiruházni azt, akit elkapott volt, így bánik, amint említettém, az egyházi törvény a bujálkodó erőszakos elkapókkal.

Kell pedig itt érteni ezen büntetésekre nézve az elkapott személyeken olyanokat, kik addig betsületes hírben, névben voltak, és életek folytatásában feddhetetleneknek tartattak. Mert azok miatt, kik testekkel kereskedni szoktak, és szemérmeket már annakelőtte önként feladták, ha akarattyak ellen kapattának is el, az elkapók olly keményen nem büntetőd-

hetnek; de ugyantsak mentek sem lehetnek, hanem a bíróra vagyon bizattatva, mivel lakoltassa őket erőszakos tselekedetekért, nem lévén szabad a tzigér alatt élő személyt is arra kényszergetni, hogy akivel nem akarna is, bujaságát folytassa.”

Hosszasabban idéztünk ebből a régi jogi munkából, mert úgy véltük, hogy jó betekintést nyújt egy rég letűnt világ belső mechanizmusába, s közben megvilágítja a jobbággyá „hódoltatás” egyik okát vagy ürügyét.

Jegyezzük meg azt is, hogy főleg a XVII. századtól kezdődően a terhes hadi szolgálattól való szabaddulás reményében gyakran adták magukat gyalogok, sőt némelykor még lófők is jobbágyságra. Ha nem találtak más úrra, az „egyházhoz adták magukat” mint ahogy éppen a mi falvainkban találhatunk erre több példát. A jobbágyosodásnak ez a neme olyan méreteket kezdett öltetni, hogy teljességgel veszélyeztette a székely fegyveresek számát, a székelység hadi erejét. Bethlen Gábor intézkedései éppen azt célozták, hogy a jobbágyhelyzet vállalásával egyetlen székely katonarendű se mentesíthesse magát a hadfölkelés alól.

A szolgák (servitores) eleinte urukat a hadba elkísérő és békeidőben az ő udvarukban élő szabad emberek voltak, később egyszerű szegény szegődményesek, akik gyakran változtattak gazdát és lakóhelyet.

Zsellért is kétfélet tartanak számon a Székelyföldön a lustrák: vármegyei zsellért (inquinus comitatus) és székely zsellért (inquin-

nus siculicalis). Az elsők, mint nevük is jelzi, kívülről települtek be, s mint az esetek bizonyítják, vármegyei nemesek vagy pedig székely katonarendűek birtokán. A vármegyei fejlődés mintájára alakult ki a székely zsellérség, elsősorban gazdaságilag tönkrement ősjobbágyokból és szabadosokból, akiknek nem maradt semmijük, s fejüket is csak úgy hajthatták nyugalomra, ha a vagyonosabbak: birtokukra befogadták őket.

Erdély belviszonyainak konszolidálásával Bethlen Gábor tekintélyt szerzett a központi hatalomnak, megfékezte a rendi anarchiát, s szükségképpen rendet teremtett a székelység körében is. Erre annál inkább szükség volt, mivel a fejedelem nagyra törő, de a realitás határát soha túl nem lépő külpolitikai terveinek a valóra váltásához csak ütöképes hadsereg birtokában láthatott hozzá. Erdély hadserege pedig ebben az időben elképzelhetetlen a székely fegyverek nélkül. Uralkodása ezen a téren is a számvetéssel kezdődött: az 1614-es lustra tulajdonképpen azt jelzi, hogy hány és milyen fegyverhordozó embert örökölt Bethlen a Székelyföldön. Hogy mit hagyott maga után? Arról a legbeszédesebben utódja, I. Rákóczi György uralkodása idején, az 1635-ben tartott székely lustra tájékoztat.

Vizsgálódásunk tulajdonképpeni tárgyára szorítva mondandónkat, itt elsősorban azt hangsúlyozzuk, hogy falvaink lakossága számában megnőtt, vagyonában megerősödött. A népállományban és a családok gazdasági helyzetében bekövetkező változások minden más tényezőnél meggyőzőbben szólnak vala-

mely politika sikeréről vagy sikertelenségéről. Hogy a XVII. század első fele emlékezetre méltó kora lett az erdélyi históriának, azt a murokországi falvakra vonatkozó adatok is fényesen igazolják.

Az 1635-ben falvainkban összeírt hadfelkelő férfiakat (a nem szabadokat — jobbágyokat és zselléreket — ekkor nem vették számba) a következő rendekbe sorolják: régi lófők (primipili veteres); régi gyalogok (pedites veteres); visszahelyezett gyalogok (recuperati pedites) vagy csak egyszerűen: visszahelyezettek (recuperati); mostaniak (recentes, nem jelzik, de feltehetően ezek is gyalogok) és kóborlók (vagi). E férfiakon kívül feltüntetik az elhalálozottak özvegyeinek a nevét is. Demográfiai szempontból öröndetes, hogy minden falu esetében a neveket összesítés (computus) követi, s ez a családfőn kívül tartalmazza a vele egy kenyéren élő férfi családtagok számát: a csecsemőket (infantes), az apró gyermekeket (pueri), a serdülőket (adolescenti), a férfikorúakat (adulti), a testvéreket (fratres), a vőket (generi) és az unokákat (nepotes). Az összeírás szerint Lőrincfalva katonai rendű férfilakosságának a száma 34, Lukafalváé 50, Ilenefalváé pedig 49. Ehhez a számhoz természetesen legalább ennyi nőt kell hozzáadnunk, hogy megkapjuk a falvak katonarendű lakóinak számát. De ez még mindig nem lenne azonos a helységek összlakosságával, hiszen más évekből kelt (korábbi és későbbi) összeírások bizonyítják, hogy éltek itt jócskán jobbágyok és zsellérek is. Ezeknek a számára még az 1614-es összeírás alapján sem következtethetünk, mivel

utóbb Bethlen Gábor és Rákóczi György a jogfosztottak közül sokat visszahelyezett a régi szabad állapotba, mint erre éppen a „recuperati” elnevezés is utal. Noha pontos számokkal nem rendelkezünk, annyit minden kockázat nélkül állíthatunk, hogy a XVII. század első felében falvainkat a demográfiai fellendülés jellemzi.

Az 1635-ös székely összeírásnak egy másik sajátossága az, hogy több lófő és gyalog székely neve után e szavak olvashatók: „fejedelemtől vagyon levele”. Ezek láttán megint csak egy olyan jogi gyakorlatra figyelhetünk fel, amelynek meghonosodása 1562 után kezdődött el. Nemcsak a köznép, hanem a lófők is rádöbrentek kollektív nemességük gyengéire, hiszen az országos hatalom és a belső főemberek mindent elkövettek, hogy a szegényebb lófőket a kincstári jobbágysággal együtt várszolgálatra, illetőleg földesúri szolgálatra, valamint adófizetésre kényszerítsék. A bizonytalan helyzetben ezért arra törekedtek, hogy fejedelmi adománylevelet szerezzenek maguknak, ezzel mentvén magukat és maradványaikat a jobbágyság rémétől. Ugyanakkor a fejedelmek a harci kedv fokozása érdekében nemeslevéllel tüntették ki a hadjáratokban derekasan helytálló lófőket és gyalogokat. Ez együtt járhatott birtokadományozással is, de az esetek többségében a fejedelmi „kegy” pusztán írásos megnyilvánulás volt. Így születtek a primipiláris és pixidariális oklevelek. Ezekből a nemeslevelet szerzett székely katonákból alakult ki aztán a székely címeres nemesek (armalistae), illetőleg az egyházhelyi nemes-

s e k (nobiles unius sessionis) rendje. A lófők egyébként — mint Connert írja — már korábban is a vármegyei egyházhelyi nemesek fokán állottak. Egy 1569-ben kelt oklevelében János Zsigmond egyenesen kifejezi, hogy „a lófők egy sessió s nemeseknek tekintessenek”.

A Rákóczi-féle lustra falvaink katonai szolgálatot tevő lakosait felsoroló lapjairól teljességgel hiányoznak a szabadosok (libertinusok.) Ezen csak azért nem lepődünk meg, mivel magától értetődőnek találjuk, hogy a székely közrend helyzetének rendezése után ez az átmeneti kategória összeolvadt eredeti rendjével: a gyalogokkal. Az 1614-ben lustrált libertinusokat vagy leszármazóikat név szerint is megtaláljuk az 1635-ös összeírás gyalogjai között.

Az elnevezés eltűnése azonban csak időleges, mert — bár változott tartalommal — a XVIII. század folyamán ismét megjelenik. Amikor 1781-ben a maroszéki „nemesek és szabad székelyek” hűséget esküsznek II. Józsefnek, a három faluban a következő két kategóriába sorolják őket: e g y h á z h e l y i n e m e s e k (nobiles unius sessionis) és s z a b a d o s o k (libertini). Ekkor már a hajdani katonák adót fizető békés földművesek, s a szabados elnevezés csak a jobbágyoktól való megkülönböztetést szolgálja.

Közbevetőleg hadd jegyezzük meg itt, hogy Marosszéknek a hat évtizeddel korábban, 1722-ben készült összeírása, amelyben először hangsúlyozzák falvainknak a zöldségtermelésből húzott jövedelmét, a társadalmi rétegződésnek a következő képét vetíti elénk: Lőrincfalván 9 lófő, 1 gyalog, 1 özvegy sza-

bados, 1 jobbágy, 4 zsellér, 2 udvari szolga, 1 kóborló (vagus), 2 bebírónak a puszta telke, Lukafalván 3 armalista, 14 lófő, 2 gyalog, 2 zsellér, 1 kóborló, 4 bebírónak a telke, Ilencfalván 3 armalista, 9 lófő, 2 gyalog, 5 zsellér, 5 kóborló, 2 bebírónak a puszta telke szerepel a kimutatásban.

Vessük össze a számokat az 1614-es összeírás tételével, és nyomban szemünkbe tűnik, hogy több mint száz év leforgása alatt a három falu összlakossága nemhogy szaporodott volna, hanem 110 lélekkel apadt. Mi történhetett itt? Mit vittek végbe az egymást követő háborúk, a török-tatár dúlás, a pestis, mit hozott az az idő, melyről a kortárs historikus, Szalárdi János már a címében is sokatmondó művében — *Siralmas magyar* krónikájában számolt be? Mérhetetlenül nagy vérvesztéseget, szinte számbavehetetlen anyagi romlást. II. Rákóczi György tragikus kimenetelű lengyel kalandjától fogva a nyárádmenti székelyek ott vannak minden vesztett csatában. De nem kedvezett a sors az otthon maradtaknak sem. A török több ízben is végigpusztította a Nyárádményt. Lőrincfalváról „a törökök elvitték” még a templom egyik harangját is. „Ez valószínűleg még 1658-ban vagy 1661—62-ben történt — írja Kelemen Lajos *A marosközi ev. ref. esperesség régi Matrikulája* című tanulmányában —, s akkor eshetett a templomnak az a romlása is, melynek következtében az egyház négy telkéből és házából hármat eladott.”

Ismét megszorodott a magukat jobbágyságra adóknak a száma. 1655-ben Gidófalvi Tamás pap előtt Fodor János jobbágyságra adta magát a temp-

lomhoz, majd 1657-ben ismét ennek 14 éves fia, Gyurka jelentkezett ilyen szolgálatra; érte fiatalságára való tekintettel bátyja, ifj. Fodor János kezeskedett. Sorsukat azonban így sem kerülhették el. 1687-ben azt jegyzik fel róluk, hogy „ezek mind oda vannak, ki meghalt, kit a tatár elrablott s oda veszett”.

Hogy a török-tatár pusztítás emberéletben és anyagi javakban milyen áldozatot követelt, ma már nehezen tudjuk felmérni. Érzékeltetésére azonban vállalkozhatunk. A Lukafalváról tatárföldre hurcolt rabnak, Göcs Istvánnak a kötlevelét idézzük, aki kiváltásáért 92 aranyban és 32 tallérban lekötötte minden apjáról-anyjáról maradt javait és önnönmagát. Búban, gyászban egyaránt támadnak vigasztalók és vámszedők; bizonyoság rá ez a Krímben 1670. április 10-én kelt kötelezvény. Cserei György és Balogh György 92 tallérért váltotta ki Göcsöt tatár urától azzal a feltétellel, hogy a fogságból hazatérve kétszeresen fizeti vissza a váltságdíjat. „Az pénznek pedig az megadása három hét az napja, ha Isten kiviszen Jászvásárra. És én is arra köttem magamat ez jelen való levelemben, hogy az arra az három hétre meg nem adhatnám az summa pínzt, avagy adni nem akarnám, hát kétannyival tartozzam nemzetes Czerej György uramnak és háromszéki fótosi Balogh György uramnak, és ha ugyan semmiképpen szerit nem tehetném a fenn megírt pínznek: exsequutorokat hozván ki magával nemzetes Czerej György és Balogh György uram, minden atyámról és anyámról maradt javaimat, külső és belsőket ez levelemnek ere-

jével elfoglalhassák és elvihessék, sem repulsio, sem inhibitio, sem fejedelem parancsolatja ne használhasson és meg ne tartóztathasson; sőt még azon felül ha jószágom és javaim azt fel nem érnék az fenn megírt summát, hát magamot is megfoghasson minden helyeken, úton, vízen, útfelen, malmokban, papok háta megett, eskolákban, fejedelmek és minden rendbeli urak háta megett is megfogathasson és fogva tartahasson nemzetes Czerej György uram és Balogh György uram ez levelemnek erejével és az ki énnekem ez dolgokban pártomat akarná fogni, átkoz[ott] legyen és én magam is, hogyha szintén azt az summa pínzt meg nem adhatnám is, hogy előtte elszökném vagy bujdoklanám, hát átkozott és hamis hütü legyenek.”

1698-ban Szebenben az országgyűlésen megjelenő székely főtisztek kérik a főkormányiszéket, hogy könnyítsen a székelyek katonáskodási és adózási terhein. Hatalmas árvízre (özönvízre) és pestisre panaszkodnak. Azt írják, hogy Marosszékből a döghalál „sok falukat is lakosoktól szintén megüresít”.

A megmaradtaknak pedig akkor is vállalniuk kellett az életet. Számomra több mint jelképes, hogy a nagy emberveszteséggel járó pusztítások után hamarosan megszorodtak szülőföldem falvai határában a zöldséges ágyások. Sejtjeimben érzem a diadalt: az egyetlen lehetséges módon, szép, okos munkával igyekeztek szabadulni a nyomorúság emlékeitől.

Miután 1691-ben a Lipót-féle diplomával Erdély jogilag, majd a kuruc szabadságharc leverése után ténylegesen is Habsburg jogar alá került, a székelyek

életében is alapvető változások mentek végbe. A diploma sorsukról még így rendelkezett: „A székelyek, eme legharciasabb néptörzs, mint eddig voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől, minden téli és nyári katonai elszállásolás terhétől, s birtokaik után, amelyeket hadfölkelés kötelezettsége mellett bírnak, tizedfizetéstől és egyéb szolgáltatmányoktól. — Ezek ellenében azonban a haza védelmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is. A székely parasztok, vagyis jobbágyok nem értetnek ez alá.”

Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy a diploma szövege nem több üres malasztnál. Egyre nagyobb „quantum”-ban róttak rájuk adót, s ennek fizetése alól csak a legalább 2—3 jobbággal rendelkező birtokos nemesek mentesültek. Egyházhelyi nemesek, lófők, gyalogok és természetesen a jobbágyok mind-mind adóztak. Az adókulcs a marhaállomány volt.

Sokszor felpanaszolt nehéz terhet jelentett a császári katonaság beszállásolása is. A gazda köteles volt fekhelyet és kosztot biztosítani a házába szállásolt katonának, aki rendszerint nem elégedett meg ennyivel, hanem a legkülönbözőbb követelésekkel hozakodott elő, s unos-untalan sanyargatta szállásadóját. Nem csoda tehát, ha a székelyek jó reménységgel csatlakoztak II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához, s talán az sem egészen véletlen, hogy az országgyűlés Marosvásárhelyen iktatta be őt Erdély fejedelmi székébe.

A szatmári béke (1711) után a Habsburg-hatalom

nem vette többé igénybe a székely hadfelkelést, viszont annál nagyobb adójövedelmet igyekezett kicsikarni a Székelyföld lakóitól. A mi falvaink életében az 1764-ben megszervezett székely határőrség sem hozott változást, mivel Marosszékre nem terjedt ki az új katonai intézmény. A lustrák, még ha elnevezésük megmaradt is, nem a régi célt szolgálták; nem a hadfelkelők, hanem az adóalanyok összeírásai lettek. A székely székek lakói már csak az uralkodó trónra lépése alkalmával gyűltek össze eskütételre, és ekkor írták be nevüket a *homagium*ba. Életsorsuknak azonban nem ezek a díszesen bekötött testes könyvek a hű tükörképei, hanem az olykor még lustráknak nevezett adóösszeírások. A régiekhez viszonyítva korszerűbben szervezett ügyintézési normák szabják meg ezeknek az iratoknak a formáját, s belőlük megismerhetjük falvaink lakóinak nevét, rendi állapotát, családtagjaik számát, ingatlan és ingó vagyonát, jövedelmét és természetesen a kirótt adó összegét.

A már idézett 1722-es összeírás (gazdasági vonatkozású adatait hátrább tárgyaljuk) Lőrincfalva adóját 188 rhénes, azaz rajnai forintban és 30 krajcárban, Lukafalváét 361 rhénes forintban, Ilencfalváét pedig 210 rhénes forintban és 30 krajcárban állapította meg. Falvaink katonai terheit középszerűeknek (*mediocri gradu*) mondják az összeírók.

A XVIII. század közepén a külső formájukban is egyre áttekinthetőbb, gondosan szerkesztett adóösszeírások (*Tabella rectificationis*) egyházhelyes ne-

meseket, szabadosokat, jobbágyokat, zselléreket, kóborlókat és külső bebíró birtokosokat sorolnak fel.

Az 1787-ben kelt, *Le írása Nemes Maros Szék valóóságos voltaképpen való állásának* címet viselő öszszeírás falvainkban armálistákat, új armálistákat (ezek 1786 után szereztek címeres levelüket), köztelherviselő marhátlan szabad embereket, köztelherviselő marhás szabad embereket és zselléreket különböztet meg. Lőrincfalva 32 háznépe családfőiből 6 armálista, 12 köztelherviselő marhátlan szabad ember, 11 köztelherviselő marhás szabad ember és 3 zsellér. Lukafalván 53 házban 25 armálista, 11 köztelherviselő marhátlan szabad ember, 17 köztelherviselő szabad ember és 2 zsellér lakott családjával. Ilencfalván 9 ar-

	Házok	Házos párok	Belső papi személyek	Nemesek	Armálisták	Szabad székelyek	Libertinusok	Hivatalbeliek	Mester emberek	Nemtelenek	Nagy férfiak	Nagy fejérmépek
Lőrincfalva	70	61	2	4	17	19	5	—	3	27	102	117
Lukafalva	112	98	2	7	43	29	6	—	4	17	125	169
Ilencfalva	82	69	—	15	20	29	1	—	1	10	96	122

málista, 3 új armálista (a Tollasok), 3 közteherviselő marhátlán szabad ember, 12 közteherviselő marhás szabad ember lakott 27 házban.

Armálistánál magasabb rangú nemes kevés élt falvainkban. 1800 tájáról ismerünk egy keltezetlen összeírást, mely név szerint feltünteti a helyben lakókat és a külső bebíró nemeseket, valamint a papokat és a tanítókat. E szerint Lőrincfalván 3 helyt lakó nemes, 1 külső bebíró nemes, 1 ref. pap és 1 ref. tanító, Lukafalván 3, Ilencfalván 4 helyt lakó nemes élt, a két falunak közös papja és egy tanítója volt; külső bebírók nem voltak.

Egy másik keltezetlen összeírás a XIX. század elejéről (néhány évvel mindenestre későbbi, mint a

Fiú gyermekek	Leány gyermeket	Bábák		Köz-pénztár-ban részt		Összesen lelkek száma	Reflexiók mesterségekről, kereskedésről és élelemforrásról
		Diplomások	Nem diplomások	Vesznek	Nem vesznek		
79	75	—	2	—	—	373	mesterséget, kereskedést nem folytatnak, élelmek módja szántás, vetés és dohánytermesztés
137	144	—	—	—	—	575	mesterséget nem folytatnak élelmek módja a szántás és vetés, dohány- és veteménytermesztés
97	75	—	1	—	—	390	detto

fennebb említett nemesi összeírás) szám szerint ismerteti a társadalmi kategóriákat, a lakosság korosztályok szerinti megoszlását. Ezen kívül a *Reflexiók* rovatban helyi sajátosságként említi a dohányos veteménytermesztést.

Ezt az összeírást már csak azért is hasznosnak véltük idézni, mivel messzemenően igazolja eljárásunk helyességét, mikor is a feltüntetett családfők számából az összlakosságot úgy számítottuk ki, hogy egy családban öt fővel számoltunk. Nos, itt láthatjuk, hogy a három falu 264 házában 1338 lélek lakott. Az 5-ös szorzószámmal tehát valóságos demográfiai viszonyokat közelítettünk meg.

Az 5-ös szorzószámot sugallják különben az 1786-os népszámlálás adatai is. Ekkor Lőrincfalván 46 házban, illetőleg 44 családban 218-an élnek, Lukafalván 68 a házak, 73 a családok száma, a népesség pedig 366, Ilencfalván ugyanezeknek a számoknak a sora így alakul: 43, 45, 212.

A rendelkezésünkre álló levéltári források lehetővé teszik, hogy a murokországi jobbágyok életformájával is megismerkedjünk a feudalizmus bomlása idején. 1805-ben Lőrincfalván összeírták azokat az ingatlan és ingó javakat, melyek Suki Teréz jussán gyermekeinek: Petrichevich Horváth Károlynak és Maurer Sándorné Horváth Zsuzsannának maradtak. Az örökséget képező két kuriális helyhez hat és fél jobbágytelek tartozott, tizenkét jobbágygal.

A tanúkként megkérdezett lőrincfalvi székelyek elmondták, hogy a földesurak szolgáló emberei, ha egész erővel bírnak (tehát ha igásállattal rendelke-

nek), egy héten egy napot szolgálnak, a gyalogszere-
sek pedig tenyérrel heti két napot dolgoznak. Szent
Mihály napjától (szeptember 29.) fogva Szent György
napjáig (április 24.) viszont azok a szolgáló emberek
is, akik egész erővel bírnak, csak fél erővel szolgál-
nak. A roboton kívül semmilyen fuvaros úttal (vek-
túrával) nem tartoznak a földesúrnak; „megesik sok-
szor — vallják a tanúk —, hogy bort, fát s gabonát
vaktúráztatnak velek, de a szolgálatban mindenkor
feltudják az utat, ahányat tésznek”. Dézsmát sem-
miből sem adnak, s a tanúk „nem tudják, hogy adta-
nak volna soha is a mi emlékezetünk és értünkre”.
„Valamint dézsmát semmiféleből sem adnak, sem ka-
rácsony tyúkját, sem tojását; sem zabbeli adományát;
nem is volt nálunk a mi értünkre az efféle apróság
adomány soha szokásban, mint a vármegyében.” A
jobbágyok feleségei azonban a „szolgálaton kívül”
kötelesek voltak a földesúrnak fonnni és szőni, tehát
úgy, hogy ezt a munkát nem számították be a heti
robotkötelezettségbe. „A szőtetésre nézve — vallják
a tanúk — bizonyost nem tudunk mondani, hogy ti.
egy-egy mennyit tartozik szőni; azért pediglen, hogy
a szőtetés esztendőben egyszer-kétszer szokott vég-
hezvitetni, s kiválasztják olyankor többnyire minden-
kor az olyan fejérnépeket, akik a szővés mesterségi-
hez inkább értenek, s azokkal szőtetnek. A fontatás-
ra nézve pedig bizonyosan tudjuk, hogy egy-egy há-
rom fontot tartozik esztendő által fonnni: akármféle
legyen, is a fonnival.”

A földesurak szolgáló embereinek nincsenek sem-

miféle beneficiumai. Korcsmárolni (italt kimérni) nekik nem szabad sem egy, sem más időben.

Az uraságnak viszont van „kalákabeli beneficiuma”, de „oly móddal, hogy a kalákásokat étellel, itallal jól szokták tartani. Vagyon bikabérbeli beneficiuma is”.

A maguk szabad székely voltára önérzettel tekintő tanúk azt vallják, hogy a földesúrnak nincs semmiféle jussa a falu jegyzője kinevezésében: „Mi magunk szoktunk notariust tenni magunk közül, egy olyas embert, aki a notariusi hivatalt viheti; és akinek írásbeli gyakorlása vagyon, s annak fizetünk; a békabíró possessor urak egyszóval a notariusságot mi közöttünk mint székelyek között nem vitethetik, s következésképpen azáltal beneficiumok nem lehet.”

Talán erre az önérzetre próbált apellálni Ferenc császár is szorult helyzetében.

A napóleoni háborúban elszenvedett sorozatos vereség és a francia invázió réme arra sarkallta a császárt, hogy olyan rég elavult katonai erőforrást is igénybe vegyen, mint amilyen a hajdani nemesi felkelés volt. Ez alkalommal ismét összeírták a székelyeket. Így készült az 1808. szeptember 20-án „Harasztkeréken tartandó meg vizsgálás vagy Lustrára megjelenni nem kívántató *Conscriptioja* az Abodi Járásnak, falunként felvéve minden úri nemesi, Armalista és Szabad Székelyi Személyeknek rendi külön külön rangok szerint fel véve, a Lovasok és Gyalogosok meg különböztetésével”. Ez a lajstrom a következőképpen osztályozza az összeírtakat: nemes lovasok, armalista lovasok, primipilus lovasok, nemes

gyalogosok, armálista gyalogosok, primipilus gyalogosok, szabad székely gyalogosok. Mindegyik kategóriánál külön feltüntetik az özvegyeket és tehetetleneket is. Ez az összeírás, mint látjuk, tekintettel volt egyrészt a rendi állásra, másrészt arra, hogy az összeírt személy vagyoni helyzetéből következően lovas vagy pedig gyalogos szolgálatra mozgósítható. A lustra végrehajtási utasítása szerint „lovon voltak kötelesek fölkelni az olyan főemberek és címeres nemesek (armálisták), akiknek lakó kúriájokon kívül tíz-telkes birtokuk volt, szintúgy olyan lófők, akiknek (hat-telkes birtokuk lévén) tehetségük volt rá. Továbbá száz forint segedelem mellett az olyan primorok, armálisták, lófők és puskások, akiknek birtoka hat telken alul volt. Végül azok a nemesek, armálisták, primipilusok és pixidariusok, akik magok erején lóval ki nem állhattak, de mégis azzal kívántak fölkelni, száz forinttal segítettek, kivéve azokat, kiknek öt telken felül volt birtokuk. Gyalog tartoztak fölkelni azok a primorok, armálisták, akiknek lakótelkükön kívül nem több, mint még két telkük volt, továbbá azok, akiknek lakótelkükön kívül két teleknél többjük volt ugyan, de lovon segítséggel sem kelhettek fel. Azok pedig, akiknek arra való tehetségük sem volt, hogy magok erejükből gyalog insurgálhasanak, ötven forint segedelemmel tartoznak gyalog fölkelni.”

Hogy a hangzatos és büszkén viselt címek mögött a többségnél milyen kicsi birtok, milyen sovány jövedelem húzódott meg, az az alább közölt kimutatóból is világosan kitetszik:

Falu	nemes		armalista		primipilus		pixidarius	
	lo- von	gya- log	lo- von	gya- lóg	lo- von	gya- log	lo- von	gya- log
Lőrincfalva	3	—	2	6	—	—	—	12
Lukafalva	2	1	4	24	2	5	—	14
Ilencfalva	3	1	1	11	—	12	—	11

A három faluból tehát 17-en lovon, 97-en pedig gyalogosan kellett hogy megjelenjenek a nemesi felkelés alkalmával. A gyalogosok között éppen úgy ott volt a nemes (*lege immunis nobilis*), mint a gyalog székely; már nem a vagyon, csak a hagyomány különböztette meg őket egymástól.

A következő évben, 1809. augusztus 11-én ismét összeírták a székelyeket, de ez alkalommal nem azt vizsgálták, hogy ki tud lovon és ki gyalog katonászkodni, hanem annak az anyagi alapnak készítették el a mutató tábláját, „melyről az erdélyi nemesség a felkelés költségét teljesíteni tartozik”. Az összeírás primorokat, armálistákat, primipilusokat és külső békésbirtokosokat különböztetett meg.

A nemesi felkelők Don Quijote-i szereplését a legtalálóbban Petőfi Sándor örökítette meg *A nép nevében* című versében. Az anakronikus elvek alapján toborzott sereg Napóleon korszerű haderejével találta szembe magát. Mit tehetett volna egyebet? — megfutott. Erre a szaladásra emlékezteti a gögös nemességet a költő:

..... engedelmet kérek,
Majd elfeledtem győri vitézségtek.

Mikor emeltek már emlékszóbot
A sok hősi lábnak, mely ott úgy futott?

Az 1848-as forradalmat megelőző évtizedek nagy vitái alkalmával gyakran került szóba a Nyárádmenté is. A jobbágykérdés volt ekkor szőnyegen, s Kemény Zsigmond 1842-ben joggal korholta azokat a nyárádmentieket, akik ebben a kérdésben népellenes álláspontra helyezkedtek: „... Nyárád partjai mellől hatalmason csendül meg ezer szózat, »nem kell úrbér« rivallván. S miért? Mert a Székelyföld természetesen nem tűri, ott tudniillik nincs jobbágybirtok. Uram! ti jogász retortáitokba két vállrokonság nélküli anyagot vetétek; a földet általatok megváltoztattott sajátságival, s üres rámaít a jognak.”

A székelyföldi jobbágyságot végül is nem lehetett letagadni, de sorsukon csak az 1848—49-es forradalom változtatott.

Az 1848 előtti évtizedekben falvainkban a következő társadalmi kategóriák adóznak: armálisták, primipilusok, pixidariusok, libertinusok, colonusok, rusticusok, zsellérek és *conventiósök*.

A hagyományos történetírás gyakorlata szerint a továbbiakban arról kellene beszélnem, hogy az 1848-as forradalom egyszeriben megváltoztatta azoknak az életkörülményeit, akik maguk is fegyvert ragadtak az igaz ügy védelmében. Csakhogy a forradalom sokkal bonyolultabb és sokkal több belső ellentmondással telített történelmi esemény, semhogy lírai ellágyulásra ösztökelné a tényeket mérlegelő kutatót. A legszembetűnőbb fogyatékosagra már a forradalom programjának elemzésekor felfigyelhetünk: a Szé-

kelyföldön a forradalmi program csak azok számára nyitott távlatokat, akik vagy a jobbágysorstól, vagy pedig a határőrző katonai szolgálattól szerettek volna megszabadulni. Marosszéken nem voltak határőr katonák (a XVIII. századi új szervezet ide nem terjedt ki), a lakosság többsége pedig szabadparaszti státusú székely volt, akit a jobbágyfelszabadítás nem érintetett, legfeljebb álönérzetében sértett, hogy ezentúl egyenlő lesz azzal a jobbággal, akitől különben sem életforma, sem anyagi helyzet lényegesen nem különböztette meg, de akitől „előkelőbb” rendi helyzete és ennek túlságosan is értékelt tudata mégiscsak elválasztotta.

Az 1848-as forradalmat előkészítő nemzedék eszmei fegyvertárából nem hiányoztak az ökonómiai érvek, s a publicisztikában gyakran hangzottak el politikai gazdaságtani okfejtések a társadalmi változások szükségyszerűségéről és elkerülhetetlenségéről. Csak-hogy éppen a belső fejlődés erőtlensége, a termelési erők gyarapodásában mutatkozó lemaradás tette lehetetlenné egy minden részletre kiterjeszkedő, a különleges nemzeti és táji sajátosságokat figyelembe vevő és azokat egyeztető, általános érvényű polgári demokratikus forradalmi program kidolgozását.

A nyárádmenti székely szabadparaszt az 1848 tavaszán felröppent politikai jelszavak mögött keveset találhatott olyat, mely számára is az élet, a felemelkedés új távlatát nyitotta volna meg. A polgári fejlődés lehetőségei előtte egyáltalán nem tárultak fel. Ezért 1848 késő tavaszának és nyarának különböző akcióiban csak ímmel-ámmal vett részt: ha

gyűjtöttek, adott néhány garast a forradalom javára, ha sorozásra rendelték, megjelent a sorozó bizottság előtt. Később viszont maga is áldozata lett a társadalmi konfliktusokat nemzeti összeütközésekké torzító politikai manipulációnak. Az erdélyi forradalom nagy tragédiája tükröződik annak az őszi éjszakának az eseményeiben, amikor nyárádmenti székelyek és Küküllő megyei román jobbágyok összecsaptak, holott semmi követelni- vagy elszámolnivalójuk nem volt egymással. Századok óta éltek együtt békességben, s a józan ész kívánalmai szerint közös harcban kellett volna szembeszállniuk a feudális kizsákmányolás és nemzeti elnyomás honi, valamint bécsi haszonélvezőivel. Az összefogás elmaradt, mert a polgári nacionalizmus Erdélyben hamarabb indult hódító útjára, mint a kapitalista termelőerőket szimbolizáló gépek.

Az 1848—49-es forradalom azonban minden belső ellentmondása ellenére olyan nagyságrendű eseménye az erdélyi történelemnek, hogy elbukottan is száz évre megszabta a fejlődés további menetét. A jobbágyfelszabadítás megmásíthatatlan történelmi tényé vált, s legfeljebb a földesurak kártérítésével teheték ismételten próbára a parasztok teherbírását. A székely örökséges jobbágy, valamint a zsellér maga váltotta meg szolgálatait és a tulajdonába került földet. A Székelyföldön, így a Nyárádmentén is különösen magasak voltak az úrbéri kárpótlás összegei.

A forradalom tehát megszüntette a nemesség feudális kiváltságait, véget vetett a rendi tagozódásnak, eltörölte a jobbágyságot, a „függőségben élőket” pe-

dig jogilag szabadokká tette. 1848-ban Lőrincfalván 17 (4 jobbágy és 13 zsellér), Lukafalván 10 (6 jobbágy és 4 zsellér), Ilencfalván 3 (1 jobbágy és 2 zsellér) család élt „függőségben”. Ezek a kolozsvári országgyűlésen hozott törvény értelmében felszabadultak. Sajnos ez a felszabadulás több család esetében teljes vagyoni kisemmizéssel járt együtt. A székelyföldi szegény nép különösen megszenvedte az önkényuralom éveit. A hosszúra nyúló úrbéri perekben a földesurak szolgáló embereiket különböző jogi mesterkedésekkel igyekeztek kisemmizni a földből. Így például Matskási Lajos három lőrincfalvi szolgáló emberéről „azon nyilatkozatot tevő, hogy ... nem mint zsellérek, hanem mint béresek, úgy szolgáltak, s annál fogva el is bocsáttathatnak, csakhogy a birtokot adják számba, s mivel adósok, fizessék meg”.

Az 1850-es években még hosszú időn keresztül dúlt a kegyetlen harc a földesúr és hajdani szolgáló emberei között; s ez nem is lehetett másképpen olyan társadalomban, ahol nem a győztes forradalom védte meg a maga vívmányait, hanem az ellenforradalom önkényuralmi rendszere kényszerült arra, hogy tudomásul vegye a történelmi változásokat.

Ez a felemáság rányomta bélyegét az új termelési viszonyokra is, kezdetétől egészen a kapitalizmus megdöntéséig. Az elbukott forradalom után kialakult erőviszonyok között magától értetődő kompromisszum jött létre a földbirtokosok és a tőkésék között, s az osztályszövetségből kisarjadó tőkés-földesúri rendszer magának a tőkés fejlődésnek is szűk

medert szabott. Ez a rendszer a mezőgazdaságban csak a nagybirtok számára nyitotta meg a tőkés nagyüzemi fejlődés távlatát.

A gazdaságpolitika országos irányvonalából következett tehát, hogy a kapitalista fejlődés a mi vidékünkön rendkívül lassú ütemű volt. A tőkés jellegetű mezőgazdasági üzemszervezés végeredményben az egész polgári korszak idején ismeretlen fogalom maradt, nem beszélve arról, hogy maga a kapitalista iparosodás messze elkerülte falvainkat. Mégis a társadalmi fejlődés országos üteme, főleg a városok fejlődését követő új piaci szükségletek meghatározták a falvak belső társadalmi mozgását.

A termelőeszközök fejlődése átformálta a mezőgazdasági munkafolyamatokat. A korszerű mezőgazdasági eszközökből ugyan nem sok jutott el ide, de a legfontosabb, a vaseke (eleinte még fakormányzattal és fagerendellyel) minőségi változáshoz vezetett a földművelő munkában. A vaseke megjelenése nemcsak jobb talajművelést tett lehetővé, hanem csökkentette az állati vontatóerő-szükségletet. Míg korábban hat-nyolc ökröt kellett a nehéz, vaspapucsos faeke elé fogni, a könnyű vasekét falvaink jól számló talaján már két tehén is elhúzta, s ezzel nemcsak a gazdaságosabb állattartás, hanem az egész művelésre alkalmas területnek a felszántása, az ugart hagyó határrendszernek a felszámolása is lehetségessé vált.

A rendi tagozódás megszűntével létrejött a falusi lakosság formális jogi egyenlősége, persze azzal a hátulütővel, hogy még hangsúlyosabb szerephez ju-

tott a vagyoni különbség. Mint láttuk, a feudális nagybirtoknak nem volt meghatározó szerepe falvaink életében, így ennek a hagyományos belső fejlődésnek a következményeként kapitalista típusú nagybirtok sem alakulhatott ki Murokorszáiban.

A régebbi külső bebíró földesurak ötven év leforgása alatt rendre eladták kuriális helyeiket és földjeiket. 1900-ban Lukafalván és Ilencfalván falunként két-két száz holdon felüli birtokot tartottak nyilván; Lőrincfalván már egy sem volt. Ezeket régi székely családok leszármazottai birtokolták. Korabeli levelekből, gyászjelentésekből látom, hogy a faluban is „birtokosoknak” nevezték őket. Vagyonuk azonban örökösödés útján hamar felaprózódott, így a XX. század folyamán 50—60 holdnál nagyobb birtok nem volt falvainkban.

Az 1900-as népszámlálás alkalmával az említett birtokosok mellett kisbirtokosokat, kisbirtokos napszamosokat, részes földműveseket, mezőgazdasági cselédeket és mezőgazdasági munkásokat írtak össze. A mezőgazdasággal foglalkozók rétegződéséről a népszámlálási adatokból a következő kép tárul elénk:

100 katasztrális holdon felüli vagyonnal rendelkező birtokos:

Lőrincfalva	—
Lukafalva	2 család
Ilencfalva	2 család

Kisbirtokos:

Lőrincfalva	29 család
Lukafalva	63 család
Ilencfalva	47 család

Kisbirtokos napszámok:

Lőrincfalva	23 család
Lukafalva	23 család
Ilencfalva	11 család

Részes földműves:

Lőrincfalva	—
Lukafalva	10 család
Ilencfalva	—

Mezőgazdasági cseléd:

Lőrincfalva	25 kereső és 8 eltartott
Lukafalva	17 kereső és 4 eltartott
Ilencfalva	5 kereső

Mezőgazdasági munkás:

Lőrincfalva	53 kereső és 115 eltartott (21-nek van saját lakóháza)
Lukafalva	70 kereső és 84 eltartott (26-nak van saját lakóháza)
Ilencfalva	53 kereső és 115 eltartott (13-nak van saját lakóháza)

Kisiparból él a három faluban 13 család (Lőrincfalván 1, Lukafalván 10 és Ilencfalván 2).

Ezek a népszámlálási adatok sajnos már csak azért sem érzékeltetik teljes mélységben a falvak lakosainak vagyoni tagozódását, mivel például a kisbirtokosok csoportjába bele vannak foglalva mindazok az önálló gazdák, akiknek száz hold alatt volt a birtokuk. Márpedig tudjuk, hogy milyen nagy a különbség, ha valakinek 99 hold a birtoka, vagy pedig mondjuk 4—5 hold. Az első csak idegen munkaerő kizsákmányolásával műveltetheti meg földjét, az utóbbi viszont családjá munkaeerő-lehetőségeit is csak ritkán képes teljes mértékben saját gazdaságában felhasználni.

Az egyenlőtlen vagyoni elosztás természetesen társadalmi feszültséget teremt, nemcsak a kizsákmányolók és kizsákmányoltak között (bár ez a fő ellentmondás), hanem a falu minden rétege között. A feszültség energiája két irányba hat: egyrészt fokozza a belterjes földművelést, és másrészt minden jövedelmet földvásárlásra koncentrálnak.

A következő fejezetben idézem a XIX. század második felének helytörténészeit, akik szinte egybehangzóan azzal magyarázzák a veteménytermesztés meghonosodását falvainkban, hogy a lakosság számához mérten kevés a szántóföld. Látni fogjuk, hogy ezek az írók koruk látványát vetítik vissza 150—200 évvel korábbi időbe.

A kapitalizmus századában a nyárádmenti földműves legfőbb életcélja, hogy földet vásároljon. A vagyongyarapító, földvásárló, szorgalmasan dolgozó és ügyesen számító gazda a faluban követésre méltó eszménykép. A belső feszültségből eredő földéhség természetesen nap nap után feszültséget és ezernyi összeütközési lehetőséget szült a falu életében. Ha néha-néha eladóvá vált egy-egy darabka föld, azért a venni szándékozók valóságos közelharcot vívtak. Az éj leple alatt keresték fel az eladót, siettek megelőzni egymást, a később érkező felülígért a vetélytárs kínálta áron, s nemegyszer az is megtörtént, hogy véres verekedés támadt a vagyon megszállottai között.

A földvásárláshoz legalább két dolog kell: eladó föld és pénz. Mindkettő szűkében volt.

A nyárádmenti ember földjétől csak végszükség esetén vált meg, vagy ha olyan árat ígértek érte, amivel másutt sokkal nagyobb kiterjedésű földdarabot vásárolhatott. Ez utóbbi azonban ritkán előforduló eset, pedig a nyárádmenti földárak 8—10-szeresei a mezőségieknek.

A földvásárláshoz pénzt csak a piacon eladott áruból teremthettek elő. Az ország kapitalista fejlődése magával hozta a városok növekedését, az élelmet a piacról beszerző városi lakosság számbeli gyarapodását. A városi háztartások és a megszorodó vendéglők növekvő szükséglete tette lehetővé, hogy az alsó-nyárádmentiek hagyományos veteménytermesztési tapasztalatukkal egyre nagyobb szántóterületen vethessenek, illetőleg ültethessenek zöldségfélétet, murkot, petrezselymet, zellert stb., s hogy terményeiket Erdély különböző városaiba elszállítva értékesíthessék.

A vagyonosodás reményében a nyárádmenti földműves hallatlan erőösszpontosításra volt képes. A földnélküli azért dolgozott harmadában vagy bérért, hogy legalább egy talpalatnyi földön megvethesse a lábát, akinek pedig volt valami birtoka, még többet kívánt hozzá. Csak a két kezükben bíztak; férfi és asszony, fiatal és öreg látástól vakulásig végezte a családi munkamegosztás szerint ráváró munkát. A szántáson, boronáláson, trágyahordáson kívül minden egyéb tennivaló két kezük erejére maradt, s az öntözésnél is csupán a bádóg öntözőkanna volt az egyetlen technikai eszköz. Kisgépre (néhány lókapa és közös erővel szerzett vetőgép kivételével) vagy ön-

tözőberendezésre nem áldoztak; törvényként tartották, hogy az összekuporgatott pénzzel csak földet érdemes vásárolni.

Technikai célú beruházások nélkül, a fizikai munka túlhajtásával csupán a szorgalomra hagyatkozva azonban egy adott ponton túl már nem fokozható a termelés, és nem növelhető a jövedelem. Falvaink elérték a demográfiai telítettség szintjét, amikor a lakosság száma többé már nem emelkedett. Míg az 1786—1856 között eltelt 70 év alatt a három falu lakossága (együttvéve) megkétszereződött, a következő száz évben kezdeti gyarapodás után a népesség számbeli növekedése megállt, majd lassan apadni kezdett.

Századunk harmadik évtizedében meghonosodott az egykézés.

Két évszázad alatt a lakosság száma a következőképpen alakult:

Falu \ Év	1786	XIX. eleje	1856	1868	1900	1910	1930	1966
Lőrincfalva	218	373	353	403	458	517	563	439
Dózsa György								
Lukafalva	366	575	675	714	693	713	624	561
Ilencfalva	212	390	403	432	429	433	453	502

Azok közé tartozom, akiknek szerfelett gyanús, ha valamely bonyolult társadalmi jelenséget valaki egyetlen tényezővel próbál megmagyarázni, mégsem szabadulhatok attól a gondolattól, hogy a fennebbi

számsorok szoros összefüggésben vannak a mezőgazdasági terület eltartó erejével. Persze az eltartó erőt korszerű technikával többszörösére lehetett volna növelni, de ahhoz tőkeerős gazdákra lett volna szükség. Márpedig mifelénk a tőkés társadalmi rend szélesztendő uralma úgy ment végbe, hogy a földműves nép nem vette vagy csak alig vehette igénybe a kor technikáját. Egy-egy élelmes ember vállalkozó kedve kimerült a kupeckedésben, állattal, gabonával, veteménnyel való „nyerekedés”-ben, de a lefőlözött hasznot az ilyen is földvásárlásra fordította, s eszébe sem jutott, hogy változtasson a mezőgazdasági termelés hagyományos módján.

Persze marxista világnézetünkkel kerülnénk ellentmondásba, ha nem vennők számba, hogy a tőkés társadalmi rendszerben antagonizmusok és gazdasági válságok nehéz megpróbáltatásai ellenére mégiscsak továbbfejlődött a mezőgazdasági termelés, polgárosodott a paraszti életforma, emelkedett a falusiak életszínvonala. Nem célunk, hogy a haladás kétségbevonhatatlan tényeit elvitassuk, csak az európai kapitalizmus fejlődéséhez mért visszamaradást, a kétségtelen ritmuseltolódást óhajtjuk érzékeltetni. Mert miért vitatnók el, hogy minden gátló körülmény ellenére mégiscsak korszerűsödtek valamelyest a termelőeszközök, a gazdaköröknek köszönhetően emelkedett a mezőgazdasági szakértelem, s közös erővel búzavetőgépet is vásárolt a falu, a tőkés nagyüzemek-től nemesített vetőmagvakat szereztek be (ügnőkeik szorgalmasan látogatták falvainkat), az állatállományt pedig Svájc-ból hozatott tenyésztő apaállatokkal javí-

tották fel. A vasút az idevalósi falusi embert összekötötte a nagyvilággal, s a pályafenntartás és a forgalom új munkalehetőségeket kínált. A Marosvásárhelyt felépült cukorgyár nemcsak a cukorrépatermelést lendítette fel, hanem idénymunkásokat is toborzott a Nyárádmentéről. A mécesst felváltotta a petróleumlámpa, falusi könyvtárak és olvasóegyesületek létesültek, s a könyv, újság, folyóirat (az *Erdélyi Gazda*) lassan utat tört magának a földműves nép felé.

Mondanunk sem kell, hogy vagyonos és vagyontalan különbözőképpen lehetett haszonélvezője (avagy pusztá szemlélője) mindennek. De még így is falvaink összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben voltak, mint azok a települések, ahol a kapitalizmus útjára lépett nagybirtok fűzte a maga járszalagjára a földművelő népet. Erről akkoriban bizonyosodtam meg, amikor a háború forrataga az Esterházyak egyik birtokára vetett: ott ismerhettem meg — immáron nemcsak könyvből — a puszták népét.

Murok és társai

A murok (*Daucus Carota*) a Földközi-tenger és Fekete-tenger partvidékéről származik. A sárgarépa jelentésű „murok” szó egy közelebről meg nem határozható szláv nyelvből kerülhetett a magyarba éppen úgy, mint a „morcov” a románba. A nyelvészek erdélyi tájszónak tartják. Az európai embernek régóta tápláléka. Termesztése viszonylag kevés gondal jár, nem hőigényes, s a fényigénye sem túlságosan nagy. Kedveli a semleges vegyhatású, jól megművelt, mélyrétegű talajt, különösen a folyóvölgyek öntéstalajain hoz nagy termést. A trágyázás utáni második évben ajánlatos termesztetni; A₁, B₁, C és K-vitamint, valamint karotint tartalmaz.

Az erdélyi konyha a murkot (a petrezselyemmel és a zellerrel együtt) elsősorban a húsleves ízesítésére használja. Eleinknek a marhahúsból főzött, bőségesen bezöldségelt leves egyik legkedveltebb eledele volt, s ünnepi ebéd mifelénk ma sem képzelhető el az aranysárga színű, illatokban és ízárnyalatokban bővelkedő húsleves nélkül. A különböző alakúra metélt laskával, csigatésztával vagy pedig galuskával befőzött húsleves (ki mire esküszik) önmagában is jelentős fogása az étkezéseknek, de fontosságát növeli a tény, hogy előzőleg benne főtt meg a jó porhanyós marhahús vagy szárnyas: a sóbafőtt. A főtt hús sze-

repét a régi és újabb étrendekben felesleges lenne itt bővebben részletezni.

A murok azonban már a XVIII. században túllépett levesizesítő rendeltetésén. A *Szakáts könyv, mely 1692-ben M.Vásárhelyen concinnált Toffei Sofia szakáts könyvéből irattatott le 1772-dik esztendőben* című kéziratból (G. Bethlen Susanna másolta) nemcsak az derül ki, hogy a sokféleképpen elkészített tehénhúst és tyúkhúst rendszerint zöldségében főzték meg, hanem az is, hogy a murokfőzeléket ekkor már önálló ételként fogyasztották. Ne szidjuk miatta őseinket: ők (ha módjuk volt hozzá) tehénhússal ették. Magának a szakácskönyvben szereplő ételnek is az a neve, hogy t e h é n h ú s m u r o k k a l . Készítésmódja: „Mikor feltetted a húst, minke-előtte megabárolnád, tisztogass murkot, metéld fel, azonban az húst megabárolván az murkot mosd fel hideg vízben, és ragd az hús mellé, szürd reá a levet, és főzd meg jól s add fel. Ezt a német is megeheti éhgyomorral.”

Ugyanez a szakácskönyv leír egy mártást is, melynek legfontosabb alapanyaga a murok. Az étel neve: *Sárga lév*, és a következőképpen készül: „Sárga murkot, egy kevés petrezselymet, vagy hat jó vereshagymát jól meg kell vízben főzni, és szitán verd által, azután sáfrányozd meg, és nád-, avagy színmézzel édesítsd meg, tengeri szöllőt tégy bele /: idestuva Corinthica /: egy fél marékkal és az halat, tyúkfíat vagy egyéb húst vízben megfőzván, szürd le a sós vizet rólla és /: azt a sós vizet /: reáöntvén azt a se-

ret; forrald fel véle, add fel, tyúkhúshoz, halhoz hozzá illik.”

Egy másik, sárgarépából készült étel a *Murok Tejjel*: „A Murkot főzd meg vízben, sóban, és mikor megfő, szűrd le az levét, ereszd fel forró tejjel, add fel, de egyszer fel kell forralni, kevés reszelt kenyérral sűrítsd meg az levét.”

Megjegyzem, hogy ezek a murkot ajánló ételreceptek megtalálhatók a *Szakáts mesterségnek könyvkéje* című, Kolozsvárott 1755-ben nyomtatott könyvben is. Bizton állíthatjuk tehát, hogy ezek az ételek Erdély-szerte közkedveltek voltak.

A muroknak a táplálkozásban való hasznos voltára az orvostudomány jóval a vitaminok felfedezése előtt felhívta a figyelmet. A mindennapi élet megfigyeléséből leszűrt tapasztalatokat foglalta össze a kiváló marosvásárhelyi orvostudós, Mátyus István. Ő így ír: „A *murok* közt a *sárga*, mellyet a Németek *Gelbe ruben*, sárga répának is hívnak, valamint a többinél poronyóbb, jobb szagú, levesebb és édesebb ízű: úgy hasznára nézve is legelébb való. A répánál jobbféle nedvességet szaporít a testben; némelyek szerint ugyan kevesebbet táplál; de kövér, lágy íze e részben is ellenkezőt mutat; ízeles voltára nézve is engedelmesebb a répánál. Gyenge korában oly édes és poronyó, hogy jól megfőzve alig ehetik eleget az ember belőle; és a betegeknek is kár nélkül adattathatik... A friss nyers sárga muroknak kifacsart új leve a gyermekeknél a gelesztákat kiüzi; péppé főzött bele kenyérral enni, a hecticás köhögésekben segíteni, *Herbathee* módra megönt-

ve az arenas fájdmokban hörpölni jónak mondatik.”

A petrezselyem (*Petroselinum sativum*) talán legfontosabb ízesítője étелеinknek. Őshazája Európa déli és Afrika északi partvidéke. A hideget még a muroknál is jobban tűri (még a -30 C° -ot is elviseli), de fényigénye amannál nagyobb. Ugyanazt a talajt kedveli, mint a murok, ezért hagyományosan egymás melletti táblákban művelik.

Vitaminokban és illó anyagokban gazdag leveléből szinte minden ételbe dobnak egy csipetnyit asszonyaink, gyökere pedig a murokhoz hasonlóan a húsleves főzésének nélkülözhetetlen kelléke. Teleki Sámuel udvari kancellár feleségének, Bethlen Zsuzsannának fentebb már idézett szakácskönyve gyakran ajánlja a petrezselyemmel bőven ízesített húsféléket. Három ilyen ételt idézünk szakácskönyvéből: „*Tehénhús petreselyemmel.* A szép kövér húst vagy koncot tedd fel sóban, vízben, abárod meg, a serét reászűrven tégy petreselyemlevelet bőven melléje, főzd meg jól, és melegen add fel, de jól megborsolva.” „*Tyúk tiszta borssal.* A tyúkot megmelyesztvén, megtisztogatván, csak úgy egészben tedd fel sóban, vízben, annak idejében abárod meg, szép vékonyan hasogatott petreselyemgyökeret tégy melléje, s ha vagon, zöld petreselyemlevelet is, egynéhány darabcska szalonnát is szép vékonyan szelve, két vagy három fokhagymát egészben, és mikor fő, egy kevés szeretsendió-virágot is törsoilly belé, bors, gyömbér, s melegen add fel.” „*Tyúkfű sóban.* A tyúkfíat megmelyesztvén és tisztogatván, csak egészében főzd meg,

azután mikor jól megfőtt, vedd ki és metéld fel, vágd a tálban, azonban petreselyemlevelet szedvén mosd meg, önts jó ecetet a petreselyemlevélre, borsold meg jól, ha szükség egy kis só is, ezt jól összekevervén öntsd a tyúkfiúra, vidd az asztalra, és ha egy kissé meghül, annál jobb.”

Mátyus is hosszasan elidőzik kézikönyvében a petreselyemnél. Dicséri, jó ízét, egészséges voltát és gyógyító hatását: a petreselyemlevélnek „egész tavaszon és nyáron által sok étkekhez, levesekhez, borsó, ris-kása, árpa-kása-pépekhez, főtt halakhoz s.a.t. a konyhákön, mind kedves ízéért, mind egészséges voltáért nagy kellete vagyon... A petreselyemben az említett alkalinus só bővebb, mint az eddig leírt kerti veteményekben. Innen a vizelletet és azzal együtt a vesékben termő kövecskéket erősebben hajtja. De mikor a kövek ott vagy a vizelő hójagban megkeményedtek, és nagyra nevedtek, ugyanez okból ártalmas. Azoknak is, kik a *hypochondriaca nyavalyára, melancholiára* hajlandók, nyavalyájokat sietteti, megfosztván a sok vizellet által a vért hígabb vagy vizes részétől. Némelyek ítélete szerint a szemnek s főnek is árt. Sőt hosszas éléssel nyavalyatorést is okozni mondatik. De e csak ennyiben lehet igaz, amennyiben fás keménysége miatt nehéz emészthető lévén, ha ki ezzel gyomrát megterheli, abban könnyen megvesz, és így szelet, bőfögést, csuklást okoz, melyek által a nyavalyatorésre hajlandó testben az inakon mindenféle rendetlen mozgás gerjesztethetik. Egyébiránt rendes éléssel a vérnek hideg, taknyos csípősségét ez is oszlatja

és a vizellet útján derekason kitisztítja: az apró erek megdugulását kibontja; a holnapi vérfolyást indítja, a Venust a férjfiakban ébreszti; de a dajkáknak tejét apasztja."

A gumós zeller (*Apium graveolens*) szénhidrátokban, vitaminokban és illó olajokban gazdag gyökerét és leveleit az erdélyi konyha ugyancsak kedveli. A „zeller” vagy tájnyelvi kiejtés szerint „celler” európai vándorszó, végső elemzésben görög eredetű; a magyar nyelvbe minden bizonnyal német közvetítéssel került. Az ember magas tápértékű gumóit zöldségként és fűszerként egyaránt használja. Mátyus a Földközi-tenger partvidékéről származó zellerről azt írja, hogy az a petrezselyemmel „mindenekben megegyez, hanem gyengébb erejű, innen egészségesebbnek is tartatik”.

A nyáradmentiek ezt a három zöldségfélélt, a murkot, a petrezselymet és a zellert tartják a legfontosabb veteménynek. Pontosabban: ez a három a vetemény. Termesztésük hagyományos módszereiről 1866-ban Gergely Lajos a következőket írta:

„Mindenféle vetemény között a murkot természetik legnagyobb mérvben, néhol kissé fővényes, eléggé puhított földben hihetetlen nagyságra megerem. Oly példányokat szélteben találhatni, melyet »murkosnak« megfőzve, csupán egyből 10—15 ember jóllakásig ebédel. Rendszerint kétfélét: u.m. sárga vagy vereses murkot természetnek; ízre, édességre nézve egyenlő mindkettő... A murokföldet kora tavasszal, már március végén vagy április elején megszántják, megboronálják, hogy még apróbb legyen, gereblyével

is elmorzsolják, ekkor belévetik a magot oly sűrűn hogy midőn kelni kezd, csaknem egymást éri a fiatal murok. A kikelés után pár hét múlva, ha csakugyan szerfelett sűrű, kissé megritkítják, s ezután mindannyiszor, valahányszor idegen növény (burján) kezd benne lábra kapni, meggyomlálják. A gyomlálás magában még nem elég, nyár folytán kétszer, háromszor is néha meg kell kapálniok, vagy ha a kis veteménykapa nem fér bé: »megkacorolják«. A kacorolás abból áll, hogy egy kis meggörbített késsel (kacor alakú) minden szál muroknak tövét vagy tövén a földet felpuhítják a gazdasszonyok.

A murok ásása rendszerint október vége felé kezdődik, midőn már szára eléggé elért, vagy éppen elszáradott. A kiásott murkok szárúktól s a ráragadt földtől megtisztítva vagy a vásáros helyekre, vagy pedig a földpincékbe vándorolnak.”

A petrezselymet ebben az időben „ritkán vetik el csak magára, rendszerint saláta- vagy még inkább hagymamaggal vegyítik össze, s úgy hintik a földbe. A saláta vagy hagyma hamarabb (nyár közepéig) kikerülvén a földből, a petrezselyem ezáltal tágasabb teret nyer magának, s annál vastagabbra nő. E szerint a gazdasszonyok ugyanazon helyről két hasznot vesznek. Jól puhított földben háromnegyed s többször egy singnyi hosszúságra is megnő a petrezselyem. Vastagságuk különböző, a muroknál mindenesetre vékonyabbak, színök nagyobbára fehér.

A petrezselyem vetése minden vetemények között leghamarabb történik, alig szikkad fel kissé a hólé,

már petrezselyemmagunk földbe kerül. Tavasz és nyár folytán kétszer, háromszor meggyomlálják, s gyomlálás után mindannyiszor felkacorolják. Midőn saláta és hagyma társaitól megszabadult, nem vár több munkát, mivel e körülmény által nagyobb tért nyer magának a terjeszkedésre. Ásása ennek is a murokéval egyszerre történik.”

A zeller nagyarányú termesztése a XIX. század elején kezdődött el. E vetemény művelési módjáról is részletesen tájékoztat Gergely Lajos: „A cellermagot rongyzacskóba kötve gyenge meleg vízzel nedvesítik néhány napig. Ekkor száraz homok vagy hamu közé vegyítik, s így szórják szét a melegágyba, hol a porganéjos földdel jól elgereblyélik. Miután kikelt ujjamnyi nagyságra, a rákészített földbe egy vagy másfél lábnyi szélességre, sorjában fészkeket csinálnak, s abba ültetik a cellerpalántákat. A celler is, mint a murok, ugyan szereti a gyakori nedvet, tehát eső hiányában főleg a melegágyban gyakori öntözgetést kíván.

A celler munkája ebből áll: hogy megfogamzott, mindjárt fölpuhítják a földet körülötte, nyár folytán négyszer-ötször kapálják meg, két-két heti időközben. Az alján sárguló levelektől koronként meg-meg-tisztogatják. Ásása ennek is késő ősze marad, gyakran a hó is ellepi, anélkül, hogy valamit ártana neki.”

E három veteményen kívül régtől fogva természetnek még hagymát, fokhagymát, salátát, káposztát, retket, uborkát, paszulyt, borsót, a XVIII. század

második felétől kezdve pedig krumplit és paradicsomot is.

Ez utóbbi nagyméretű termesztését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a környékbeliek a lőrincfalviakat paradicsomosoknak csúfolják. Mátyus István paradicsom-almának nevezi, s a következőket írja róla: „Eredeti hazája ennek Amerikának melegebb része. Ahonnan Poma de altero mundo: Más világból való almának is mondatnak. De már rég, hogy Európában is a kertekben, kivált Oloszországban ezt művelni kezdték. A nedves kövér földet szereti, és a gyakor öntözést. Az oloszok, ha szinte jól megérve is bűdösecske a szagjok, borssal, sóval, olajjal mint az ugorkát úgy elkészítve, gyakran észik; kivált Genuában csaknem mindennapi csemege ez. Élnek vele k a d o t z b a keverve és olajban vagy vajban megrántva is, marhahús lévben megfőzve is, mint a főtt szilvát általverve és megborsozva, hús mellé, mártogató lévnek is adják. Némelyek, mint az ugorkát, télre be is sózzák. Enyves nyálas belével nedvesíteni, valamennyire hívesíteni és táplálni; de hibás nedvességet szaporítani mondják; sőt vagynak akik valóságos mérgesnek tartják; de a maga példájával bizonyítja ennek részben való ártatlanságát P l e n c k Ú r B r o m a t . p. 126, aki evvel százszor is élt minden ártalom nélkül. Gyakor éléssel mindazáltal, mint alkalmatlan bűdöss bürök szagja is mutatja, fekete sárgaságot, lép- és májdugulást, m e l a n c h o l i á t , rák-fenét, bél-poklosságot, sülyt, főfájást, szájbűdösséget szerzeni, nem ok nélkül gon-

dolják. Olajban megfőzve rüh ellen hathatós kenőnek tartják.”

A hagyma (*Allium cepa*) a Benkő József *Transsilvania Specialis*ába foglalt információk szerint már a XVIII. század derekán figyelemkeltő jövedelmet hozott az alsó-nyárádmenti falvak lakosainak. Úgy látszik azonban, hogy sohasem természettek olyan nagy mértékben, mint Szászrégenben és környékén. Hagymájukkal ez utóbbiak váltak híressé az erdélyi városok piacain. A braunschweigi vöröshagymát a szászrégeni szászok honosították meg Erdélyben. A marosvásárhelyi piacon is ők jelentek meg ezzel a termékkel. Vásárhelyen különben a XVIII. században a vörös és a sárga színű hagymát egyaránt árulták. Erről értesülünk Mátyus István orvosi könyvéből: „Köztünk is a Nyírségből hozott, körtvély forma hosszúkö nagy sárga hagymák a mi sajt forma veress-hagymáinknál jóval engedelmesebbek. A szelídebbek konyhai haszonra, a csípősebbek orvoságnak alkalmasabbak. A franciák ma minden nemzeteknél hagymásabbak. Nálunk is gyakran viszik ezt, kivált elein, míg fejtér, puha, tejes gyökerei vannak, a kényesebb úri asztalokra is káposzta, főtt halak és marhahúsok mellé kevés sóval meghintve. Amidőn nagy álomszerző erő is tapasztaltatik benne. Megérve is a nyers veress-hagymákat, tángyér-szeletekre vagdalva, a főtt, sült halakra és tört borsóval teli tálak széleire s.a.t. cifraságul sokszor rakják; sóval meghintve a parasztnak, főként a románoknak, mindennapi csemegéjek. Rántásokba, ahol meg-

fővén kedves édessége lészen, mely sokképpen elegyítették, se szere, se száma nincsen.”

A hagyma réges-régi eledele az emberiségnek. Feljegyzések bizonyítják, hogy már a Cheops-piramist építő rabszolgák táplálkozásában jelentős szerepe volt. Mint táplálék, mint fűszer és mint gyógyhatású növény, régen nagy becsben állt, s ma is nagy mennyiséget használunk belőle. A gyógyhatására vonatkozó tapasztalati ismereteket korszerű vegyelemzések támasztják alá: C, B₁ és B₂-vitamint, valamint nyomokban A-vitamint tartalmaz. A többi természetett növénynél nagyobb mennyiségben rejt magában antibiotikumot, fitocidot.

A hagyma és fokhagyma fitocidjai sok betegség (diftéria, tífusz, kolera, tbc) kórokozójának szaporodását gátolják, mi több, egyeseket közülük el is pusztítanak; ezenkívül akadályozzák az erjedést okozó gombák kifejlődését is. Ez utóbbi tulajdonsága magyarázza, hogy miért játszik olyan nagy szerepet az élelmiszerek tartósítása terén. A régi háziasszonyok is tudták, hogy a hagyma megóvjaa a romlástól a télire eltett élelmiszereket; a modern konzervipar ugyancsak adagol hagymát a tartósításra szánt készítményekhez.

A hagymatermesztés százféle fortélyát mifelénk is régóta ismerik. A nemzedékről nemzedékre hagyományozódó termelői tapasztalatokra emlékeztet telente a konyha mennyezetének gerendáiról lecsüngő dughagymás tarisznyák látványa, bizonyosságul annak, hogy a hőkezeléssel járó termelési előnyökről

réges-rég megbizonyosodtak a nyárádmenti földművesek.

Idézett cikkében Gergely Lajos is beszámol a hagymatermesztésről: „A hagymakoronát Murokorszáig a szász atyafiaknak engedi; a hagymamívelésben már nem olyan gyakorlott mesterek, mint egyéb veteményekben. Annyit azonban csaknem minden gazda, illetőleg gazdasszony termel, hogy egyszerűen kétszer valamely vásárra mehessen vele. Rendszerint elején érő, apró, piros hagymát természetnek.” Ennek egy részét zöldhagymaként vitték a vásárhelyi hetipiacra; az augusztusra beért hagymát sáttával koszorúba fűzve főleg a küüllővári piacon értékesítették az augusztus 20-i országos vásár alkalmával.

A murokországiak kertészkedő hajlamáról vallanak azok az adatok, melyek az Amerikából Európába származott növényeknek a viszonylag korai meghonosításáról tájékoztatnak. A már említett paradicsom mellett a kukoricára, a krumplira és a dohányra gondolunk. Ezeket eleinte kertekben termelték, s csak miután meggyőződtek hasznukról, kezdtek szántóföldi termesztésükhöz.

Termelés és kultúra

A XIX. század második felében és a XX. század lejjén Erdély-szerte megszaporodnak a vidék-monográfiák, illetőleg a helytörténeti tanulmányok. Közülük jó néhány a hajdani Marosszék múltját idézi fel: a különböző terjedelmű és színvonalú munkák közös sajátossága, hogy egytől egyig megemlékeznek a Nyárádmente alsó falvainak zöldségtermesztéséről, arról, hogy itt a lakosság nagy szorgalommal termeszt a kerti veteményeket, s áruját messzi városok piacaira is elszállítja. Az alábbiakban e helytörténeti munkáknak a Murokországra vonatkozó adatanyagát ismertetem.

Benkő Károly 1860—61-ben írt, de nyomtatásban csak nyolc év elmúltával megjelent munkájában arról tudósít, hogy „Marosvásárhelyen, vidékén és a Nyárád mellett híres sárga- és görögdinnyéket nevelnek, midőn az idő kedvez, jó hasznot adnak; minden szükséges kerti veteményeket bővön termelnek, főként a Nyárád mellett...”

1866-ban Gergely Lajos sokszor idézett cikkében a zöldségtermesztés meghonosodását a természeti adottságokkal magyarázza: „Az ember a természet gyermeke, a természet szokta megtanítani, hogy azt a helyet, melyre a végzet ültette, mi módon használja fel legjobban. A természet így szól Luka- és Ilencfalvához: A ti határotok oly kicsiny, hogy abból el

nem élhettek, ha búzát, törökbúzát, szóval csak gabonát termesztetek. A marhatartáshoz is hiába fogtok, mert oly szűk legelőn, mint a tiétek, nem lehet barmot nevelni. A ti határotoknak nagyobb része szép teres hely, földje termékeny és oly jó puha, alkalmas, hogy abban a gabonán kívül egyebet is sikerrel termesztettek. Azt tanácsolom tehát, hogy oly növényekhez lássatok, melyek ilyen kis helyen élhető jövedelmet adjanak. Termesztek: murkot, cellert, petrezselymet, hagymát, burgonyát, répát, retket, salátát, spenótot stb.”

1870-ben Orbán Balázs híres monográfiájában a következőket írja: „Gyümölcs mellett a veteményeknek is kiváló hazája Marosszék, főleg híres dinnyéje, mit künn a mezőn egész nagy dülőkkel termelnek, s úgy a görög-, mint a sárgadinnyék igen nagyra nőnek és zamatosak. Dinnyeszüretkor aztán azt ország-szerte széthordják, valamint az utazóknak kellemes és jutányos hűsítővel szolgálván; a legjobb minőségű dinnye Vásárhely körül és a Nyárad mellett terem.

Kerti veteményt (zöldséget) saját használatra mindenütt, a Vásárhely vidéki és mezőségi faluk eladásra is termelnek, legnagyobb mértékben Ilencfalva és Lukafalva Nyárad által öntözött határain oly bőségben, hogy azt az ország minden részébe széthordják, s azzal nagy kereskedést üznek... úgy Lukafalván, mint Ilencfalván a lakosok nagyban termelik a veteményeket nemcsak kertben (mint másutt is, a Székelyföldön szokásos), hanem künn a mezőn is, és azt oly szorgalommal és szakértelemmel, hogy ugyanazon földbe egyidejűleg többféle veteményt vetnek,

salatát, retket, murkot, cellert egyszerre; a két első jókor fejlődővén, kiszedik, a két utóbbi magára maradván, kénye-kedve szerint fejlődhetnek; így vetik együtt a hagymát, petrezselymet stb., melyek a Nyárad kiöntéseitől termékenyített földben dúsán és nagy mennyiségben tenyésznek, s természetvényeiket ökrök által vont ernyős szekerekkel széthordják az országban Besztercéig, sőt egész Szebenig, hol elárúsítva, nem kevés pénzt hoznak haza.”

Kozma Ferenc 1879-ben kifejtett véleménye szerint a veteménytermelés „iránti előszeretet akkora, hogy azzal már a kereskedésnek bizonyos foka fejlődött ki. Így pl. a gyökérnövényeiről Murokországnak nevezett Nyárad-vidéken Lukafalva, Ilencfalva, Fintaháza, Szentmiklós, Lőrincfalva, Karácsonfalva s más szomszédos községek nemcsak a marosvásárhelyi piacot látják el dúsán veteményfélével, de híres cellereiket a székelyek és szászok messzebb fekvő piacain is jól ismerik, s az őszi és téli országos vásárok alkalmával nagy keresletnek örvendenek. Csupán valamely nagy város távollétén és összeköttetés hiányán múlik, hogy a vidék főtermelése a konyhakertészetbe menjen át.”

Gergely Lajos és Sükösd István közösen írt, 1891-ben megjelent tankönyvében ezeket olvashatjuk: „A jobb partra ismét átlépve (ti. a Nyárad jobb partjára): Ilencfalva és Lukafalva következik, a mezőre épült közös templommal és közös iskolával. Sok veteményfélét, káposztát, murkot, cellert és petrezselymet természet e két falu, nemcsak a kertekben, hanem a mezőkön is, s azt messze vidékre viszi eladni.

— Lőrincfalvi a jobb parti hegy, lankás oldalán szép fekvéssel. E falu zárja be a Nyárad vize mellett fekvő helységek sorát... Megyénk legdúsabb talaja a Nyárad-völgy alsó része, melyet a kiöntő Nyárad vize koronként termékeny iszappal (televényföld) trágyáz meg... Lukafalva és Ilencfalva sok murkot, cellert, petrezselymet stb. viszen távolabb helyekre is.”

Az 1900-ban kiadott református egyházi névkönyv Lukafalváról szólva megemlíti, hogy e falu és a vele társas egyházi kapcsolatban élő Ilencfalva határa nagyban alkalmas konyhakertészet folytatására. Ezt űzi kora tavasztól késő őszig az egész lakosság, páratlan odaadással, s ha a termelés eredménye jól üt be, nemcsak a tőlük 16 kilométernyire fekvő Marosvásárhely piacát árasztják el természetvényeikkel, de az e célból tartott egyfogatú lószekerekkel szép fajú, bőtejelő szarvasmarháikkal, sőt — társulva — egész vagonokkal szállítják azokat messzebb eső városokba is. E foglalkozásból ragadt a 2 kis községre — a lakosai által megtiszteltetésnek vett — M u r o k o r s z á g f ő v á r o s a tréfás gúnynév.”

1902-ben szinte-szinte azonos fogalmazású megalapításokat olvashatunk egy, a helybeli egyház által kiadott emlékfüzetben. Semmi különös nincs ebben: mind a kettő Szondy György református lelkipásztor tollából származik. Az emlékfüzetben ezt írja híveiről: „a rendelkezésükre álló kis földterület nagy része igen alkalmas konyhakertészet folytatására. Ezt űzi tehát az egész lakosság, kora tavasztól késő őszig, lankadatlan buzgalommal. Ha nem csapásos az év,

ugy nem csupán a tőle 16 kilométernyire eső Marosvásárhely piacát árasztja el terményeivel, de tár-sulva egész vagonokkal is, szállítja azt mind a 2 köz-ség lakossága messzebb városokba, innen ragadt rá-jok a Murokország fővárosa tréfás gúny-név. Ők megtiszteltetésnek veszik e gúnynevet, mert csakis az azt adó foglalkozási módnak (kivált ha szép gyümölcsüket e folyó évihez hasonló lefagyás ter-méseitől meg nem rabolja) köszönhetik a nehéz mun-kát méltán koszorúzó eredményt, a jelen terheinek elviselése mellett a jövő biztosítására is irányuló küz-delmeikben.”

1907-ben Barabás Endre arról számol be, hogy Maros-Torda vármegyében már csak három faluban termelnek dohányt; ebből kettő, Lőrincfalva és Luka-falva, murokországi. A veteményekről szólva a kö-vetkezőket írja: „A zöldségtermelés aránylag e me-gyében van a legjobban elterjedve a Székelyföldön. E tekintetben az ún. Nyárádmente emelendő ki, ahol a kiscgazdaságok rendelkezésre álló kis területű, de a Nyárád kiöntése által jól trágyázott szántóföldeket kertszerűen művelik és nagyrészen zöldségterme-lésre használják fel. E vidéket e miatt a nép »Murok-ország«-nak is nevezi. Már a múlt század negyvenes éveiben is széles körben volt ismeretes Ilencfalva, Lukafalva nyárádmenti községek kerti veteményei révén, melyeket szekerekre rakva, Erdély különböző piacaira szállítottak el. Értékesítés céljából a nyá-rádmenti községek a káposztaféléket, murkot, ugor-kát, burgonyát és hüvelyeseket termelik, míg Szász-regen körül pár szász falu hagymát termel.”

Az első világháború után megcsappan a Székelyfölddel foglalkozó helytörténeti munkák száma, s Murokország nevét is ritkán fedezhetjük fel nyomtatott szövegben. A múltó évek azonban aszút érlelnek: Böződi György *Székely bánja* című könyvének megjelenése új korszakot nyit a székelység múltjának és jelenének vizsgálatában. A magát mindenféle idiltől és hamis romantikától elhatároló író a murokországi veteménytermesztésről értekezve is a mögöttes társadalmi problémákat feszegeti. Ma már klasszikusszámba menő munkájából idézzük a következő sorokat: „Luka-Ilencfalva és szomszédos községei a Murokországot létesítette meg. A Nyárád áradása által öntözött és javított völgyben nagyméretű kertészkedést folytat a lakosság. Terményeikkel átvették a vásárhelyi piacot, a környékbeli szerb kertészek kétharmad része elköltözött, de messzi vidékre, Kolozsvár, Dés, Szeben, Brassó piacaira is elszállítják áruikat. Az értékesítésben már olyan jártasságra tettek szert, hogy vasúti kocsikat bérelnek ki hagymájuk, káposztájuk és veteményeik számára. Ősz elejéig terményeik jelentős részét foglalják le előlegekkel a viszontelárusító nagykereskedők. A Murokország kertészei azonban még csak az egyes forgórendszer ismerik a termelésnél, a Földműves Szövetség előadói most a hármaskörű megvalósítására ösztönzik őket. Bármilyen jövedelmező is a kertészkedés, még ennek a vidéknek a népe is csak mellékfoglalkozásként űzi, a gabonatermelés mellett. Egyetlen család sincs, amely egészen veteménytermesztésre rendezkedett volna be a kis 2—3 holdas birtokán. A termény eladásá-

nak legáltalánosabb módja azonban még ma is az, hogy a termelők átalvetőkben és kosarakban gyalog viszik be 5—16 kilométer távolságról a vásárhelyi piacra, ami rengeteg idővesztéssel és fáradtsággal jár, de a piacra özönlés már vérében van a vidék szegény népének, az is megy, aki alig vihet valamit... Reggelenként nagy csoportokban indul meg a falvak népe a város felé, útközben megtárgyalják a falu és a világ híreit; a piacra járás egyúttal társadalmi életüket is jelenti.”

A felsorakoztatott adatokból egészen nyilvánvaló, hogy már több mint száz esztendeje ezekben a falvakban feltűnő mennyiségben termesztettek zöldséget, s a lakosságnak ebből a művelési ágból szerzett jövedelme felkeltette mindazoknak a figyelmét, akik e terület múltját, illetőleg jelenét közelebbről szemügyre vették. Az idézett szerzők egyikét-másikat már az is izgatja, hogy vajon ezekben a falvakban mióta foglalkoznak zöldségtermesztéssel. Orbán Balázs (nyilvánvalóan helyi hagyományokra támaszkodva) még azt is tudni véli, hogy személy szerint kinek köszönhető a zöldségtermesztés meghonosítása. Azt írja ugyanis, hogy a lukafalviak és ilencfalviak „a veteménytermelést pedig egy Orbán nevű mestertől — ki igen szenvedélyes kertész volt — tanulták meg, ki azt Berében, hol előbb mester volt, s itt is betanította, miért a nép nevét most is áldólag említi”.

A jeles tanítóról ugyan Orbán Balázs nem közli, hogy mikor élt, s még keresztnevének közlésével is adós marad, alkalmasint már az őt tájékoztató helybeli adatközlők emlékezetében sem élt a teljes

név. Pedig viszonylag nem túlságosan hosszú idő telt el azóta, hogy Orbán Sándor iskolamester a két falu közé emelt iskolában a gyermekeket tanította. 1823-tól 1829-ig szolgálta a lukafalviakat és ilencfalviakat. Ez a hat esztendő — bármennyire lelkes pedagógus és jó kertész lett legyen — nagyon rövid idő volt ahhoz, hogy a két falu lakosságával annyira megkedveltethesse a zöldségtermesztést, hogy hamarosan ez legyen jövedelmük első helyen emlegetett forrása. Erdélyben vagyunk, a XIX. század első harmadában: a paraszti konzervativizmus sokkal erősebb annál, semhogy ilyen gyors változásnak akár csak a feltételezését is megengedhetőnek véljük.

Jogos kételyünkben Gergely Lajos cikke is megerősít. Ebből megtudhatjuk, hogy Orbán Sándortól nem általában a veteménytermesztést tanulták meg a lukafalviak és ilencfalviak, hanem csupán csak a zeller korszerű művelési módját lesték el tőle. „A cellertermesztésnek — írja — már egy kis históriája van. E veteményt egy iskolatanító, Orbán Sándor Beréből hozta bé, ezelőtt 40 évvel. Orbán iskolatanító egész kertjét, udvarát cellerrel ültette be, miből évenként, minthogy azon vidéken másnak nem volt, tekintélyes összeget kapott. Murokország bámult az új veteményen, s nemsokára, habár a mester bácsi féltékenységből kissé titkolózott is kezelése módjáról, a murokkal egyenjogúvá tette, úgy, hogy már ma szélesen elterjedt kereskedést üz vele.”

A veteménytermesztés kezdeteiről már a múlt század hatvanas éveiben sem tudott számot adni a helyi hagyomány. „A murok történetéről — írja ugyan-

csak Gergely Lajos — nem sokat tudunk beszélni, hogy mikor kezdték a veteményezést: arról semmi adat; a most (1866-ban!) élő legöregebb emberek is úgy emlékeznek, hogy Luka-Ilencfalván a murkot mindig ily nagy mértékben termesztették.”

Márpedig voltak és vannak ilyen adatok, csakhogy nem nyomtatott szövegek, hanem levéltári irományok őrzik őket. A levéltári források bizonyosága szerint — amint az előbbieken mondtuk — a zöldségtermesztés a XVIII. század elején már jellemzője volt az alsó-nyárádmenti falvaknak. A marosszéki faluk jövedelméről 1722-ben készített adóösszeírás — *Conscriptio inelytae Sedis Siculicalis Maros, 1722* — a következőkről tájékoztat:

Ilencfalván a szántóföldet kétszer és háromszor szántják fel, hat ökörrrel. A talaj nem kíván sok trágyát. Rendszeresen vetnek bele búzát és elegyest, de fő jövedelmük a zöldségekből (leguminibus), kerti veteményekből (hortensibus) telik ki.

Az összeírás ekkor és a későbbi években is mindig zöldségről és kerti veteményekről beszélnek. Szóhasználatuk azonban nem következetes. Nézzük, mit találunk Pápai Páriz Ferenc szótárában. „*Legumen, inis* = borsó, bab és efféle héjas gyümöltsi vetemény; *hortensius, a, um* = kerti, kertben termő.” A szótár a *hortensia, orum* főnévi alakot nem tünteti fel.

A kukoricát például a XVIII. századi irományokban a hortensziák közé sorolják, mivel kezdetben kizárólagosan kertekben termesztették. De már 1709-ben a szomszédos Küküllő megyében a leguminák közé

sorolják. Egyik statútum előírja, hogy „a község semminémű gabonáját, ami sarlóra való s mezőben kalangyába rakható, betakarítani addig ne merészelje, valámig a Dominus Terrestrisekkel edgyetértvén az olyan helybeli Praedicator nem quártál egyébféle leguminákból, úgymint: törökbúzából, borsóból, lentésből etc.” — A murok, petrezselyem stb. megnevezésére általában a hortensia gyűjtőnevet használják.

Visszatérve az 1722-es összeíráshoz, megtudjuk belőle, hogy az ilencfalviak a marosvásárhelyi hetivásárokat látogatják, s onnan hagymából, fokhagymából, petrezselyemből, murokból, dinnyéből és más ezekhez hasonló terményekből évi mintegy 100 magyar forintnyi készpénz jövedelmet vesznek be.

Lukafalván hat és nyolc, ritkábban négy ökörral szántanak. Minden évben kétszer, sőt háromszor is megszántják a földet. A trágyázás szükséges. Őszi gabonavetéseik jól sikerülnek, a tavasziak már gyengébbek. A vásárhelyi hetipiacot szorgalmasan látogatják, s fő bevételüket, 150 magyar forintnyi értékben, a zöldségekből és kerti veteményekből nyerik.

Lőrincfalván is nyolc, de legkevesebb hat ökörral végzik a szántást. A trágyázott földben az őszi gabona jól megterem, a tavasziak itt is gyengébbek. Rendszeresen visznek árut a vásárhelyi hetivására. Fő jövedelmük zöldségből és kerti veteményekből, de legfőképpen sárgadinnyéből származik. Ezekből évenként mintegy 60—70 magyar forintot látnak.

Az összeírók mind a három község esetében megállapítják, hogy a Nyárad terében sok a vizenyős, nedves terület, melyeket szerencsés évben kaszáló-

ként hasznosítanak. Esős időben azonban rendszerint víz alatt vannak. A Nyárad gyakran megdagad, s áradásaival temérdek kárt okoz; nemcsak vízzel borítja el a földeket, hanem a part mentén nagy darab termőföldeket szakít le.

Földesúri birtok e községekben csak kevés van; ezt külön hangsúlyozzák az összeírók. Számottevő erdeje e falvaknak nincs, ezért a tűzrevalót és az építőfát meg kell vásárolniuk.

A termékek táblázatos kimutatásából az is kitűnik, hogy 1722-ben búzán, rozson, zabon, árpán kívül mind a három faluban természetek hüvelyeseket (borsót, lencsét, babot), kukoricát (Lőrincfalván 58, Lukafalván 104, Ilencfalván 70 köbölnyit) és dohányt. Ilencfalván volt szőlő is, mégpedig hét kápas (egy holdnyi) területen.

A széki adóösszeírók ezután gyakran említik falvaink lakosainak a zöldségtermesztésből húzott jövedelmét; ténymegállapításaikat azonban ritkán kommentálják. Kivételt képez az 1785-ös összeírás, melyben a lukafalviakról azt olvashatjuk, hogy magukon „zöldségeladással segítenek” az ilencfalviakról pedig megtudjuk, hogy „erdőjük nincs, a havasokról hozzák a fát, középszerűen pótolják hiányaikat zöldségeladással (Questus Leguminaris mediocriter provisus)”.

Benkő József is említést tesz az alsó-nyáradmenti falvak kertészkedéséről. *Transsilvania Specialis* című kéziratban maradt munkájában azt írja, hogy a Marosvásárhely közelében fekvő falvak dohánytermesztésben jeleskednek. Ilencfalváról, Lukafalváról

és Lőrincfalváról azt is elmondja, hogy ott sokan termesztik a hagymát.

Az új növénykultúrák megjelenéséről a határnevek is tanúskodnak, mi több, meghonosodásuk időpontjáról is elárulnak egyet-mást. A határnévadás tekintetében azt tapasztaljuk, hogy általában azok a gazdasági rendeltetésű növények váltak névadókká, amelyek legkésőbb a XVII. század folyamán meghonosodtak. A legutolsó ilyen növény a kukorica és a dinnye volt; ezeket az alsó-nyárádmentiek már az 1600-as évek derekán termesztették. Bizonyosság rá a Törökbúzaskert, Törökbúzafield, Dinnyéskert határnév előfordulása a levéltári forrásokban. A később megkedvelt és jelentős mennyiségben termelt növények (a veteményfélék mellett például a krumpli) a határnévadásban már nem jutottak szerephez.

A múlt századbeli írók, akik felfigyeltek a nyárádmentiek zöldségtermesztésére, rendszerint azt mondják, hogy a szántófield hiánya kényszerítette a lakosságot a munkaigényes növénykultúrák meghonosítására. A zöldségtermelés kezdeteit vizsgálva azonban kitűnik, hogy ez a szemlélet öntudatlanul is XIX. századi viszonyokat vetít vissza korábbi időkbe. A XIX. században ugyanis, mikor az Alsó-Nyárádmente Erdély egyik legsűrűbben lakott vidékévé vált, természetesnek látszott, hogy a gondos talajművelést, többszöri kapálást, gyomlálást igénylő zöldségtermesztés ott honosodott meg, ahol sok volt a munkáskéz.

A XVIII. század elején azonban még kevés a munkaerő, sőt azokban az években, amikor már az adó-

összeírók is felfigyelnek a zöldségtermesztésre, falvainkat éppen demográfiai hullámvölgy jellemzi. A határt még nem fogták egészében termőre; mint mindenütt Európában, a hasznosítható területnek tekintélyes része még parlagon hevert. A hétszázás évek elején — számításaim szerint — falvainkban is a termőföldnek csak valamivel több mint a felét művelték meg. Az egy főre jutó termőterület tehát a XIX. századinál lényegesen nagyobb volt, s lehetőség kínálkozott akár a megkétyszerezésére is. Miért nem ebbe az irányba, a termőterület lehetséges növelése irányába tart a fejlődés? — hiszen látszólag ez lenne a jövedelemgyarapítás legjárhatóbb útja. A felelet nyilvánvaló: ez az út a külterjes gazdálkodás kiterjesztéséhez vezetett volna. Ez pedig akkoriban, midőn 6 vagy 8 ökörrel szántottak, nagy igavonó erőt igényelt, márpedig a három faluban csak 133 jármás ökör volt. Így 15—20 ekénél többet nem tudtak kiállítani. Emellett a hagyományos, kishozamú és keveset jövedelmező szalmásgabona-termesztés csak a férfimunkaerő-szükségletet növelte volna (csak egy ekéhez legalább három férfira volt szükség); a férfiak száma viszont a háborús évtizedek után jócskán megcsappant. Ezzel szemben a veteménytermesztés a család női munkaerejének az áru-termelésbe való bekapcsolását tette lehetővé. A szántáson és betakarításon kívül a zöldségtermesztés körül minden munkát a nők végeztek. Ez így vált hagyományossá. Gergely Lajos írja, hogy a veteménytermesztés minden munkafázisa, elkezdve a magvetéstől és ültetéstől egészen a kiásásig, a nők feladat-

körébe tartozott. A férfiak csupán az őszi betakarításban segítettek, s az árunak a vásárookra való elhordásában vettek részt.

Ha az értékesítési lehetőségek oldaláról nézzük a kérdést, azt látjuk, hogy gabonát Erdély-szerte mindenütt termeltek; ezért nehezen lehetett pénzzé tenni. Pénzt a kertgazdálkodás ígért, mert a dohányt, a gyümölcsöt és a zöldséget azonnal értékesíthették a városi piacon. A kezdő lökést tehát az árutermelés, a piac igényéhez való alkalmazkodás jelentette. Nem azért kezdtek zöldségtermesztéshez a nyárádmontiek, mert a lakossághoz viszonyítva a föld kevésnek bizonyult, hanem azért, mert a vetemény nagyobb és gyorsabb értékesítési lehetőséggel kecsegtetett, mint a hagyományos gabonatermesztés és az állattartás.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a zöldségtermesztés meghonosításának legfőbb mozgatói a városi piacok voltak. Az agrártermékek közül a zöldségfélék váltak legkésőbb áruvá, de úgy látszik, hogy áruként való megjelenésüktől kezdve feltűnően nagy keresletnek örvendtek. A XVIII. század elején a vetemény a leggyorsabban pénzt hozó mezőgazdasági áru.

A mezőgazdasági termények áruvá válásának az időbeli sorrendje is megfigyelhető: legelőbb az állat lett áruvá, azután a gabonafélék, ezt követték a gyümölcsök, legutoljára pedig a zöldségfélék jelentek meg a piacon. A gyümölcs és a zöldség között az összekötő láncszem a dinnye. Nem véletlen, hogy például Lőrincfalvát a XVIII. század elején híres

dinnyetermő helyként emlegetik, s hogy megjelenik a „Dinnyéskert” határnév. De nemcsak általában az agrártermékek világában, hanem a kerti vetemények között is megállapítható az áruvá válás sorrendje: a hagyma és a káposzta például hamarabb jelenik meg a piacokon, mint mondjuk a murok vagy a petrezselyem. Az előbbiekből ugyanis a régi konyha (amikor még nem volt krumpli, paradicsom) igen nagy mennyiséget igényelt, míg az utóbbiakat elsősorban leves ízesítésére használta.

A gyümölcsök közül — a dinnye mellett — a szilva ígért jó értékesítési lehetőséget. A szilvából, pálinkát főztek, vagy megaszalták, és úgy vitték piacra. 1722-ben négy pálinkafőző üst volt a három faluban. Évi jövedelmüket egyenként három magyar forintra értékelték az adóösszeírók. Az ilencfalviak az említett évben három köből aszalt szilvát adtak el. A szilvaaszalás hagyományos nyáráramenti módszerét Porzsolt Ádám írta le a múlt században: „a régi füstös aszalónál vagyunk, mely vagy hegyoldalba van ásva hosszú torokkal, és csak a nyílás előtt tüzelnek száraz fával, s a hosszú torkon inkább csak a meleg húzódik fel; vagy vesszőből kerítettnek egy nagy malomkönyi nagyságú kerítést; kívül-belől jól megtapasztják sárral — tetejére sövényt fonnak, azon van az aszalendő gyümölcs —, szája előtt tüzelnek s a meleg felszívódik”.

A veteménytermesztés meghonosodása együttjárt a piacok rendszeres látogatásával.

A kései feudalizmus, majd a tőkés társadalmi rendszer idején Erdélyben a kereskedelem keveset

törődött a zöldségfélék forgalmazásával. A városok és vásárhelyek hetipiacain, valamint az országos kirakóvásárok alkalmával maguk a termelők jelentek meg áruikkal, hogy közvetlenül a fogyasztónak adják el terményeiket. Gabona és állat felvásárlására egy-egy nagykereskedő még vállalkozott, de a gyümölcs és a zöldség értékesítése körül a kereskedelem nem jeleskedett; legfentebb viszonteladók, kofák kockáztattak annyit kis tőkéjük gyors megforgatása érdekében, hogy reggel összevásárolták az esti piaceloszlásig eladhatónak vélt árumennyiséget.

A piacjárásnak valóságos szertartásrendje alakult ki Murokországban. Ismét csak Gergely Lajost idézem: „Szeptember elejétől fogva december végéig ezen vidék nagyobb része folytonos vásárokból van veteményeivel. Gyakran megtörténik, hogy a két falu egészen néptelenné, csaknem pusztává válik a távol lévők miatt.

A legelső vásár, melyben tömegesen kezdenek megjelenni... a küüllővári sokadalom. Ekkor mindenki, kinek annyi ereje van, hogy mozoghat, s annyi hagymája, hogy egy szekeret megterhelhet, Küüllővárra siet. A veteményhordozkodást tehát hagymával kezdik meg; mindenki természetesen annyit, hogy egyszer-kétszer elmehessen vele; ha nincs annyi, ketten-hárman rakodnak fel egy szekérre.

A küüllővári készülődést, az azt megelőző iparkodást, sürgést-forgást, mikor otthon vagyunk, mindig gyönyörködéssel szemléljük! A lukafalvi ember erre sokat tart; ha jól sikerült, egész évben jó vásárokat remél, ellenben: nem vár sok szerencsét...

E vásárra minden háznál szokott innepéellyel készülődnek; a gazdasszonyok ez útra kalácsot készítenek, csirkét, tyúkot sütnek, tejes törökbúzáat főznek, pálinkát mézelenek, s mindezt gondosan elhelyezik a szekérre rakott jó puha sarjába. A gazda azalatt szerkenéshez lát, a megmaradott hájjal a tengely alját, löcsöt, kerékfejet, s még a szőke vagy kajla szarvát is megkeni, feni, feketére festi. Mindezek megtörtévnén, legilledelmesebb ruháikat magukra öltik, az asszony a szekérbe helyezkedve, a gazda a tehenek mellett ballagva, isten nevében, egyenkint vagy kisebb csoportokban útnak indulnak.

Küküllőváron rendszerint 70—80 szekér képviseli Murokországot.

A küküllővári sokadalom után egyik vásár a másikat éri; a jövés-menésnek alig szakad vége. Meglátogatják: Kolozsvárt, Szamosújvárt, Tordát, Enyedet, Fehérvárt, Abrudbányát, Zalatnát, Dévát, Marosújvárt, Bethlenszentmiklóst, Dicsőszentmártont, Monorát, Balázsfalvát, Medgyest, Erzsébetvárost, Segesvárt, Udvarhelyt stb. — Ezen városoknak azonban nemcsak országos, hanem gyakran hetivásárait is megkeresik.

Mínél távolabb mennek, a veteményért annál többet kapnak, így például Kolozsvárt, Déván, Abrudbányán, minthogy a városok legmesszebb esnek, veteményök legjobban szokott elkelni.

A murokországi vetemények legfőbb piaca azonban Marosvásárhely. E város Luka-Ilencfalvához csak egy és egynegyed mérföldnyi távolságra fekszik, s ezért a tehetősebb, marhás-szekeres emberek is

gyakran, de a szegénység kivétel nélkül ide hordja veteményét.”

Gergely Lajos azt is kiszámította, hogy 1866-ban Lukafalva és Ilencfalva összes jövedelme a veteményekből évi 1980 forint. Egy véka (kb. 10 kiló) muroknak 10 krajcár volt az ára.

A murokországiak ha ösztönösen is, de a piactól tanultak, annak igényéhez igazították a maguk termelőmunkáját; a kereslet hívó szavára kínálattal válaszoltak. Érzékeny reagálásuk a piaci szükségletekre kétségkívül nagy gyakorlati tapasztalatukból ered, de hogy a gazdasági jelenségek között olyan jól eligazodtak, hogy a városi lakosság szükségletei iránt annyira fogékonyaknak bizonyultak, hogy számoltak és számítottak, mindez arra vall, az átlagnál csiszoltabbak, tanultabbak voltak. Pallérozottságuk már a régebbi időben bizonyos iskolázottságnak lehetett az eredménye, hiszen a kalkulációkban való jártasság nélkül vakon mentek volna el a kínálkozó lehetőségek mellett.

A XVIII. században kibontakozó zöldségtermelésnek elengedhetetlen feltétele volt, hogy ezekben a falvakban a megelőző században meghonosodott az elemi iskolai oktatás. Persze ez rendszeresség és módszeresség tekintetében nem hasonlítható össze a későbbi idők vagy éppen a mi korunk iskolázásával. De volt! — és ez a lényeges. A falu gyermekeit összegyűjtötték előbb a pap, majd később a mester (tanító) lakásán, és olvasásra, írásra, számolásra tanították őket.

Az oktatás ügye a feudalizmus idején szorosan

kapcsolódott az egyházi élethez. A katolikus egyház-szervezet kiépülése teremtette meg a vallásgyakorlás és oktatás helyi intézményeit, a plébániákat.

A feudalizmus kora falusi életének természetes és nélkülözhetetlen erőforrása a közösségi összefogás. Templomalapítás, iskolaépítés, de még a családi ház felhúzása is elképzelhetetlen a falusiak jószívvel vállalt együttes munkája nélkül. Tisztesség dolgának tartotta mindenki, hogy ezekben erejéhez mérten, részt vegyen. A nemrég elhunyt Szabó István a középkori magyar faluról írt remek könyvében a dolgok mélyére tekintve ezeket írta: „A feudalizmus kötelekeivel összefont közösség jó alkalmakat nyújtott, sőt egyenesen előhívta a kölcsönös segítséget, a társulást, a kezdetleges szerszámok és a szegényes felszereltség pedig csak növelte az erők egyesítésének szükségét. A közös munkaalkalmakat létrehozó gazdálkodásra a kalákarendszer a legjellemzőbb, amely összefüggésben van a technikai fogyatékos-sággal és az üzemszervezeti munkaerő elosztásával.”

A történelmi fejlődés adott szakaszában a falvak nagy becsvággal építették a templomokat, önmaguk közösségi voltát tisztelték meg ezzel, s hovatovább nem is tekintették falunak azt a települést, melynek nem volt temploma. E becsvágy hihetetlen energiák összpontosítását tette lehetővé.

Kezdetben a törvény csak azt írta elő, hogy minden tíz falu építsen magának templomot és tartson el egy plébánost. Később a falurendszer kialakulásának az ütemét jelzi, hogy sokasodnak a templomok, és a korábbi leányegyházak (filiák) önállókká, anya-

egyházakká (mater) válnak. Érdekes módon ez a fejlődés nem a felsőbb egyházi szervek, s nem a közös parókiákat vezető plébánosok kezdeményezésére ment végbe, hanem éppen ellenükre, a helyi lakosság állhatatos akaratából. A több falut magukba foglaló anyaegyházak papjai minden módon akadályozták az önállósodást, hiszen ezzel megcsappant az egyházfenntartó hívek száma, és lényegesen megapadt a pap jövedelme.

A reformációt megelőző időkből alig-alig maradt fenn valami adat falvaink egyházi életéből, következésképpen azt sem tudhatjuk, hogy az oktatás érdekében történt-e valami kezdeményezés.

A pápai tizedjegyzékben a XIV. század elején szerepel egy Vila Laurentii nevű helység is, ezt Ortvyar Tivadar Lőrincfalvával azonosította. A névazonosítást helytállónak tartja Juhász István is a székelyföldi egyházmegyék kialakulásáról írt munkájában. A falu mai temploma tornyának földszinti része feltétlenül középkori eredetű, és nem hagy kétséget afelől, hogy a régi templom gótikus stílusban épült. Orbán Balázs még említi „egy kis mütöredéket, mely a torony külső falába van befalazva, de amely kétségtelenül egy szentélytől kivett igen díszes szentségfülkének töredéke.” A női fejet ábrázoló töredéket Orbán Balázs a XV. század elejéről származtatja; megállapításait nemrég megjelent tanulmányában Eugenia Greceanu is elfogadja. A templom vagy esetleg kápolna megléte azonban még nem bizonyítéka az önálló parókiális egyháznak. Mindazonáltal ha feltételezzük is, hogy Lőrincfalván

a XIV. században plébánia volt, tudnunk kell, hogy valamilyen oknál fogva ez a helyzet nem tarthatott túlságosan hosszú ideig. 1502-ben ugyanis — mint már beszéltünk róla —, egy per alkalmával a tényállás tisztázására biztosokat küldtek ki Lőrincfalvára, akik a helyszínen megjelenvén, „odahívták Lőrincfalva, Nyárádtő, és Keresztúrfalva (a mai Maroskeresztúr) összes népeit és lakosait, akik Nyárádtő falu harangkongatása alá tartoznak”. Nyilvánvaló tehát, hogy ebben az időben Lőrincfalva Nyárádtőnek volt a leányegyháza; így találta a reformáció is. Bár a két falu között gyakori a torzsalakodás, a lőrincfalviak csak 1612-ben nyernek pecsétetes levelet arról, hogy elszakadtak Nyárádtőtől, s ezért „templom építésére és egyébféle szolgálatra semmire nem kötelesek”. Az anyaegyház azonban nem egyezett bele szívesen a kiválásba, hiszen ez gyengítette erejét; ezért 1620-ban a capitulumnak újabb levéllel kellett véget vetnie a lőrincfalviak és nyárádtőiek közötti „veszekedésnek”. E levél értelmében „őket az törvény azon kondícióval elszakasztotta, hogy prédikátor nélkül ne maradjanak, hanem szabad legyen nekik, ahonnan alkalmuk lehet az mi atyánkfiai közül akárkit megfogadni”.

A reformátori elvekből következően a prédikátoroknak oktatási feladatai is voltak, s a gyermekek tanítását is vállalniuk kellett egészen addig az időig, mikor a falu a pap mellé tanítót is állított. Ez viszonylag hamar bekövetkezett, mert az 1649 januárjában tartott vizitáció már számba veszi a tanítói jövedelmet. Minden házas ember fizet 2 kalangya

búzát, egy véka zabot, egy szekér fát és 3 dénár garaspenzt. A tanítók neveit viszont csak 1759-től kezdve ismerjük.

Lukafalva és Ilencfalva Káposztásszentmiklósnak volt a leányegyháza. A két falu mint társegyház a XVII. század folyamán vált önállóvá, de az évet bizonyosan nem tudjuk. Az egyházközség történetét röviden összefoglaló Szondy György az önállóvá válás évét 1702-re teszi. Logikai érvekre alapozott feltevése már csak azért sem fogadható el, mivel egy évtizeddel korábbi időből már név szerint is ismerjük a lukafalvi papot (Mihályfalvi István), valamint a tanítót (Vajai György). Feltehetően nem ők voltak az elsők, hiszen a korábbi évtizedekből tudjuk, hogy mennyi fizetést kapott a lukafalvi pap, illetőleg a tanító, noha nevüket nem örököltette meg a feljegyzés. A XVII. század első felében a lukafalvi mesternek minden családos ember két kalangya búzát és öt dénárt fizetett, az özvegyek pedig két sing vásznat adtak.

A XVIII. századtól kezdődően a megszorodó írásos emlékek már nemcsak arról beszélnek, hogy falvainkban megszakítás nélkül folyik a tanítás, hanem a felsőbb iskolába lépő, értelmiségi pályákra készülő diákokkal is megismertetnek. Főleg a század második negyedétől kezdve figyelhetünk fel arra az igyekezetre, hogy a nyárádmenti falvak családjai lehetőleg minden nemzedékből egy-egy fiút továbbtaníttattak. Ebben része volt annak is, hogy a marosvásárhelyi partikula 1718-ban kollégiumi rangra emelkedett, mikor is itt találtak otthonra a sáros-

pataki, illetőleg gyulafehérvári kollégium elüldözött tanárai és diákjai. A subscriptiós könyvekben és matrikulákban megtalálhatjuk mind a XVII. századi lustrákban szereplő nyárádmenti családok, mind az újabban beköltözők, elsősorban papok és tanítók gyerekeinek neveit. Lőrincfalváról a Bartha, Fábián, Fekete, Pethő, Simonfi, Lukafalváról a Bartha, Benkő, Gergely, Kakasi, Kolosvári, Mátyás, Nagy, Papp, Ilencfalváról a Deák, Dósa, Jánosi, Kakasi, Mátyás, Szász, Tollas, Vásárhelyi a leggyakrabban előforduló diáknév.

A falvainkból kikerülő értelmiségiek első nemzedéke rendszerint pap, tanító vagy gazdatiszt. Gyermekük — a második nemzedék tagjai — viszont már más pályák felé is tájékozódnak; nem elégszenek meg a falusi értelmiségi hivatás szűkös lehetőségeivel, s a család is mindent elkövet, hogy a fiú többre vigye atyjánál.

A legtöbb értelmiségit szárnyra bocsátó családok egyike az ilencfalvi Szász família. Szász Gergelyt „siculus armalista” édesapja Ilencfalváról vitte be a vásárhelyi kollégiumba, s amikor diáksorba lépett. Bolyai Jánossal egyszerre — 1817. június 30-án — írta alá a *Subscriptionale protocollumot*. Tanulmányai végeztével senior lett belőle a kollégiumban, s ott maradt mindaddig, míg tanára, Köteles Sámuel így szólt hozzá: „Keed pedig már menjen el innen, mert elég vén.” Doboka megyébe, Ördögkeresztúrra ment, s ott lett pap. A kicsi, szegény eklézsia pásztora mindent elkövetett, hogy gyermekei jövőjét megalapozza. Fia, Szász Gerő már megjárja a

berlini egyetemet, kolozsvári lelkésszé választják, majd esperes és egyházkerületi főjegyző (püspök helyettes) lesz. Költeményei jelennek meg, és éveken keresztül szerkeszti az *Erdélyi Protestáns Közlönyt*.

Az apa és fiú életpályája között feltűnő a különbség; s ezt nemcsak mi látjuk így, hanem ők maguk is így vélekedtek róla. Apjára emlékezve, a következő sorok futnak ki Szász Gerő pennája alól: „A hatvanas években csak úgy gyalogosan meglátogatott az öreg úr. Éppen akkor volt nálam, midőn az egyházfi fizetésemet hozta el a pénztárostól. Megdöbbenve kérdezte, hogy kié az a sok pénz? Mondám, hogy egynegyed évi fizetésem, 250 forint. »No, fiam, mondá szegény apám, a Szász családnak Krisztus urunk születése óta nem volt ennyi pénze egy rakáson«”

Ha már elmondottuk, hogy Bolyai János egyik évfolyamtársa murokországi volt, emlékezzünk meg apjának, a marosvásárhelyi kollégium híres matematikatanárának egyik legkedvesebb tanítványáról, a fiatalon elhunyt ilencfalvi Szász Pálról is. A tanári szállásra bejáratos diáknak, aki az ott megtanulható mesterségek közül a betűmetszést és -öntést kedvelte meg, a *Tentamen* első kötete utószavában maga Bolyai Farkas állít emléket: „Nem hallgathatom még el több kedves hív tanítványim közül ilencfalvi Szász Pált; ki midőn az oskolai pálya végéről a földi élet viszontagságokkal teljes útjára lépett volna, annak sárján a nap fényét szünetlen szaggató borulatjain fölül emeltetett, az örökkévalóság további pályája folytatására. — Egy ártatlan romlatlan ifjúban egy

emberséges ember, egy maga helyén egy pontos természetvizsgáló s csillagász veszett el. Az új mathesisi jegyekből, ami jó, neki köszönöm: ő kapta ki a nyomtató műhelyben fél század óta hevert betű-öntő-szer használását, s jöllehet soha se metszett azelőtt, ő metszette a jól kijött jegyeket, s öntötte, s mutatta ki öntéseket. — Ez is többet csinált, mint szólott, s kevesebbet mutatott, mint volt; holott minden kicsi messzire szokott kiáltani.”

Az ilencfalvi Szász família másik ismertebb lezármozottja Szász József, akinek már édesapja mint pap távozott el a szülőfaluból. Róla írva jegyzi meg Orbán Balázs, hogy faluját nemcsak a vete-ménytermesztés teszi híressé, hanem az irodalmi alkotómunka is. Szász József a marosvásárhelyi Teleki-tékának volt a könyvtárosa. Az alapító Teleki Sámuel támogatásával Bécsben és Jénában folytatta tanulmányait, „hol magát a bibliothekariusi hivatalra készítette, s a literatúrák történeteit, botanikát, mineralogiát, melyek tőle leginkább megkívántattak, szorgalmasan tanulta”. Mindezt Döbrentei Gábor-tól tudjuk meg. Az *Erdélyi Muzéum* szerkesztője folyóiratának 2. füzetében Szász hátrahagyott verseit is közzétette. A harmincéves korában tüdővészben meghalt költőben Csokonai követőjét ismerhetjük fel. Verseiben azonban nem Nyárad melletti élmények szólalnak meg; Szász József már mint a második értelmiségi nemzedék tagja a dedrádszéplaki parókián született „s a Maros berkei között” figyelte Apolló szavát.

A nyáradmenti falusi gyermekeket — mint már

mondottuk — leginkább a marosvásárhelyi Református Kollégium fogadta szárnyai alá. A család továbbtanulásra érdekesített fiát szülei összel bevették a kollégiumba, s azzal a meghagyással bízták rá a tanárokra, hogy faragjanak embert belőle. Az 1862-ben subscribált és később Nagyteremiben lelkipásztoroskodó Kakasy Márton megírja, hogy a közeli falvakból kikerült gyermekeket otthonról élelmezték. A szülők minden héten, amikor zöldséggel a csütörtöki piacra indultak, felrakták a szekérre a fiuk egész heti kosztjára valót: kenyeret, puliszkalisztet, szilvaízet, zsirt s télen egy kis disznókötséget. Ezekből aztán a diákok mindennap megfőzték a maguk ebédjét, vacsoráját.

Kakasy Márton teológiai tanulmányai befejezése után osztálytanító lett a kollégiumban. Innen járt ki népköltészetet gyűjteni a közeli falvakba. *Naplemente* c. emlékezéseiben így ír erről: „... szeretett tanárom. Szabó Sámuel pártfogásával, kinek egyetlen tantárgyát nagy kedvvel tanultam, s akinek *Kriza Vadrózsáihoz* hasonló vállalatában és népdalgyűjtésében is tevékeny részt vettem — a marosvásárhelyi iskola osztálytanítói állására megbízást nyertem. — A szerény jövedelmű állásból ki-kirándultam vidékre, s a nép közé elegyedve sok népdalt gyűjtöttem, melyet Szabó Sámuel az általa szerkesztett *Protestáns Közlönyben*, az önképzőkörbeli elfogadás után, kiadott.”

Szabó Sámuel gyűjtőmunkáját sokra értékeli a mai folklórtudomány, s a rendszeres vizsgálódás egyszer talán azt is kideríti, hogy milyen népköltészeti

műveket gyűjtött Kakasy Márton szülőfalujában, illetőleg a szomszédos falvakban.

Joggal feltételezzük, hogy ezeknek a falvaknak ősi népköltészeti hagyományát nagymértékben alakította, formálta a vakációra hazatérő, Vásárhelyt tanuló diákok latinos műveltsége. Adorjáni Zoltán lukafalvi tanító negyven évvel ezelőtt feljegyzett néhány rigmust, melyek éppen a népköltészet és a diákverselés keveredésének furcsa-bájos emlékei. Olvastukra azok a régi makaróni-versek jutnak eszünkbe, melyeket Villon korától kezdve Európa-szerte mondtak, énekeltek a jó falatra éhes, a jó korty italra szomjas diákok.

Álljon itt három vers a gyűjtésből:

Áminimusz szerbusz.
Már én is itt vagyok,
Úgy fázik a lábom.
Hogy mindjárt megfagyok.
Álvin sándra. álmadi dómus,
Gezslektor dei dépus, dápus, dipus.

Elmondta Szász Samuné György Ida

Én vagyok Titires híres darabontja,
Hurkárus kovácsnak vasverő inassa.
Kikis [!] országoknak voltam vándorlója,
Bejártam Ázsiát, nagy Bárdanburgiát.
Hétszer róváltam a filezófiát.
De én olyan jól tudtam a napoknak számát,
Hogy más mondta meg nagykarácsony napját.
De ne legyen elég, többé nem órálok,
És ezután nektek bő áldást kívánok.
Minden jót, egy nagy tinós kecskét,
Annak húsából főznivaló lencsét.

Elmondta Hőgyes Mihály

Amint menék egy sötét erdőn, egy hattyút találék,
Én is megölelém, sárba belecsapám.

Hát érkezik apám hétágú korbáccsal, jót vagdalva reám.
Jártam oly országba, hol tetűkkel szántnak,
Bolhákkal pediglen tőkétet vontatnak.
Én Titides vagyok, munter darabontja.
A minap az úton egy fazék káposzta,
Két nagy izmos gömböc megkötözve húzta.
Horgas a disznóláb, a nyakába akassza,
Lyukas egy nagy kalács, a karóba húzza.

Elmonda Szász Bálint

A fenti rigmusokat karácsony másodnapján 4—12 éves gyermekek mondták házról házra járva. Kalácsot, pénzt kaptak érte, s azzal siettek tovább; egyes házaknál külön e célra lepényt is sütöttek — jegyzi meg a gyűjtő Adorjáni Zoltán.

Kakasy Márton és Adorjáni Zoltán gyűjtésén kívül nem ismerünk más vállalkozást, mely Murokország folklórájával foglalkozott volna. Márpedig éppen Adorjáni közleményei bizonyítják, hogy még mindig található itt szép és értékes anyagot a népköltészet gyűjtője; örömmel olvastuk a *Művelődés* 1972. májusi számában *Énekes népi gyermekjátékok a Nyárádmentéről* címmel közreadott gyűjtését. Egyetértéssel idézzük Almási Istvánnak a közlemény bevezetésében megfogalmazott gondolatát: „Adorjáni Zoltánt, aki a gyermekjátékdalokon kívül még számos rigmust jegyzett le, mai önkéntes folklórgyűjtőink elé is példaképpül állíthatjuk.”

De nemcsak a folklór, hanem a tárgyi néprajz is kínál e vidéken további vizsgálódást érdemlő témákat. Közülük most csak egyet említünk: a kettős telket, illetőleg a kettős kaput. Már Orbán Baláznak feltűnt, hogy Lukafalván és Ilencfalván a Székely-

földre általában jellemző kettős telek elülső felét az utcára merőlegesen húzott kerítéssel ismét két részre tagolják, és a nagykapu mellé két kiskaput építenek. „Ezen falukban bizonynyal minden idegen előtt felötlő lesz az — írja Orbán Balázs —, hogy a lakásoknál a szekérrel való járásra használt kőkapu mellett még két, egymás mellé helyezett, köríves nyilatú s többnyire csinos domborművű faragványokkal ékeskedő kis kapu van helyezve, melyek egyike az emberek számára, másika pedig a barmok bejáratára szolgál, mert itt is — mint csaknem mindenütt Maroszéken — kettős udvar van; az előudvaron vannak az istállók és marhaólak, innen újból kapu vezet a belső főudvarra, hol a lakház s hátrább a csűr és takarmány van elhelyezve. Itt e két faluban ezen célszerű berendezés még akként is van módosítva, hogy az előudvar ismét két osztályra van szakasztva, egyik csakis pusztán a bejárásra szolgál, másik meg az egyik kiskapuvval egybefüggő, az előbbitől elkerített rész kizárólagosan a marhák számára tartatik fenn, miért a lakokban kiváló tisztaság és rend uralkodik.” *Maros-Tordamegye földrajzában* Gergely Lajos és Sükösd István is említést tesz a sajátos telekbeosztásról: „A Nyárád alsó vidékén a nagykapu mellett két kiskapu nyílik, egyikén a barmok járnak ki és be, a másikon az emberek lépnek a tisztára söpört árnyas udvarra, mert sok helyen az udvaron is áll 1—2 alma-, körte- vagy az elmaradhatatlan eperfa. A lakóházak nincsenek véggel egészen kiépítve az utcára, az üléses és fedeles kiskapu és lakóház között még az úgynevezett »kiskert« terület el, melyben roz-

maring, levendula, szegfű, pünkösdi rózsza, boldogasszonylevél és más jó illatú virág díszlik, melyből mindig szakít a háziasszony, mikor templomba indul.” Ezek a tényeket rögzítő leírások nem keresnek magyarázatot arra, hogy ez a különös telekbeosztás minek köszönhette létrejöttét. Magyarázatára elsőként Malonyay Dezső vállalkozott, de általában a székelly kettős telekről beszélve ő is csak annyit mond, hogy az előkelően szemérmes lélek hátravonul az utca nyilvánossága elől. A valóban tudományos értékű magyarázat Gunda Béla tollából származik. Ő abból a felismerésből indul ki, hogy a telek elhelyezkedése és formája visszatükrözi a gazdálkodást, a földművelés és az állattenyésztés kapcsolatát és színvonalát. Erdélyi és moldvai példákra hivatkozva arra a megállapításra jut, hogy a kettős udvar kialakulása a nagyarányú állattenyésztéssel magyarázható. Állattenyésztő helyeken sokkal alkalmasabbnak bizonyult, ha a jószágot nem hajtják végig az udvaron, hanem közvetlenül az utca felől helyezik el. Ez a beosztás megkönnyítette a ki- és behajtást, és védte az udvar végében elhelyezett takarmánykazlakat az állatok prédálásától. Gunda valószínűnek tartja, hogy az erdélyi kettős udvarok és a szarvasmarhatenyésztés között valamilyen kapcsolat áll fenn.

Anélkül, hogy elébe kívánnánk vágni a további kutatásokból leszűrhető eredményeknek, csak azt szeretnék megjegyezni, hogy a mi vidékünkön a kicsi határ (kevés legelő és szénafű) következtében sohasem volt nagyarányú az állattartás, viszont korán kialakult a belterjes növénytermesztés. Ugyan-

akkor a lóhoz ragaszkodó székely gazdák csikót csak úgy nevelhettek, ha a ház körül szabad teret biztosítottak mozgásának, anélkül, hogy ezzel veszélynek tették volna ki kerti veteményeiket. Ezek a tényezők is hozzájárulhattak a sajátos telekforma kialakulásához s főképpen hosszás fennmaradásához.

Visszatérve a marosvásárhelyi kollégium és a muromországi falvak között létrejött kapcsolat ismertetésére, ennek bensőséges voltát bizonyítja egy lukafalvi születésű ilencfalvi gazdának 1815-ben a kollégiumban tett alapítványa. Bartha Imre 400 német forintos alapítványának az volt a rendeltetése, hogy „legális interese a lukafalvi és ilencfalvi Nemes Református Eklézsiához az három sátoros innepeken járandó becsületes *tógás deáknak* járjon, vagy fizetődjön”.

A kollégiummal való jó viszony visszahatott a falusi iskola fejlődésére is. Az iskola ennek következtében jutott új otthonhoz. Orbán Balázs írja, hogy 1858-ban az innen elszármazott Szász István kollégiumi tanár egy nyíl földet adományozott az iskolaépítés céljára. „Pap Sándor és Mátyás Miklós követték az adott jó példát, az ekként nyert földeket a testvér faluk lakói ingyen művelték meg, s jövedelme tőkésítették, mit a vásárhelyi ref. iskola e vidékről való tanulói két színelőadással annyira szaporították, hogy egy tanító fizetése fedezve lett, minek következtében 1868-ban máj. 26-án Mikó Mihály, Marosszék — a nevelés ügyét melegen felkarolt — főkirálybírája, az iskola alapkövét ünnepélyesen letehetette. Ez alkalommal a két falu jóra fogékony népe

ígéretet tett, hogy maga költségén egy második tanítót fog tartani. Az iskolaház gyorsan épült, s jelenleg 100 gyermek nyer jó irányban vezetett nevelést.”

Az 1877—78. tanévben — hogy a sok közül csak egy példát ragadjunk ki — a marosvásárhelyi kollégiumban Lőrincfalváról 10, Lukafalváról 12, Ilencfalváról pedig 4 diák tanult: összesen tehát huszonhaton az akkoriban együttvéve mintegy másfél ezer lakosú három faluból. Ez semmiképpen sem jelentéktelen szám, különösen nem, ha arra gondolunk, hogy ez idő tájt Erdély sok falujából egyetlen gyermek sem tanult tovább.

Érdekes lenne nyomon követni, hogy a Murokországból kikerülő értelmiségiek leszármazottai miképpen gyarapították tovább Erdélyben a szellemi munkások számát. A genealógia ma nem divatos tudomány, túlságosan lejáratta a letűnt rendszer, mikor is hivatása kimerült az előkelő származás bizonyításával. A korszerű, szociológiai célokat maga elé tűző genealógia azonban nyomon követhetné a dolgozó osztályokhoz tartozó családok sorsának alakulását. Válaszolhatna arra a kérdésre, hogy egy-egy nemzedék életútját miképpen jelölik ki a társadalmi mobilitás lehetőségei; föltárhatná, hogy a tanult falusi ifjú új életformája a maga alapította családban milyen további változásnak lesz az alapja, illetőleg elindítója.

Egy-egy értelmiségi család életsorsának a nyomon követésével a társadalmi élet mélyebben fekvő réte-

geibe tekinthetnénk be, s megismerkedhetnénk a történelem sorsformáló mechanizmusával.

Az egymást követő nemzedékek életsorsának összehasonlításához tanulságos példával szolgál a Makfalváról Ilencfalvára telepedett Dósa család. Dósa András és Vizaknai Anna fia, Dósa Ádám (†1805) nem tudja befejezni kollégiumi tanulmányait. A Rédeyek udvari szolgálatába lép, majd otthon gazdálkodik, és Marosszékből adóösszeírói hivatalt vállal. 1785-ben szerkesztett végrendeletében élete folyását így foglalja össze: „Minekutánna néhai édes anyám, néhai Vizaknai Anna asszony halála után mintegy tizennégy vagy tizenöt esztendőskoromban mentem volt néhai Méltóságos Gróff Kis Rhedei Rhedei Ferenc úrfi mellé a collegiumba, hogy ott tanulásomat folytathassam, amint hogy míg itt a MVásárhelyi Collegiumban lakott, addig ő Nagyságát szolgáltam, annakutánna pedig néhai édesatyám özvegy és házának terhes állapotja miatt a collegiumban nem taníttathatván engemet, mentem udvari szolgálatra néhai Méltóságos Gróff Kis Rhedei Rhedei Sigmund úr ő Nagysága mellé mintegy lovas legényi és egyszersmind secretariussi hivatalra, és ott néhány esztendőig szolgálván, utoljára pedig megkorosodván ő Nagysága Erdőszentgyörgyön udvarbírói hivatalbani tisztje voltam őnagyságának, ahonnan, néhai édesatyám kérésére (minthogy olyan elerőtlenedett állapotban volt, hogy még csak a mezőre ki se mehetett, mezei munkájának folytatására) mentem lakni az édesatyám mellé, hogy gyámoltalan állapotjába segíthessem és a jószágot elpusztulni ne engedjem, ami-

kor is a Conscriptio felállván conscriptori hivatalban először, annak utána Rector Commissarius szép fizetés mellett voltam, és a bizonyos dolog s mások előtt is tudva vagyon, hogy ami kevés jóvacskaim vagynak, azokat elsőben udvari szolgálattal, annakutána commissariusi hivatalommal s egyéb magam tulajdon industriammal szerzettem és acquiráltam.”

Oka volt annak, hogy Dósa Ádám saját szerzeményének mondta vagyonát. Testvérének gyermeke ugyanis szemet vetett rá, s a harminc évig tartó Nagy Per (ezt a címet viseli a családi levéltárban az ügy testes iratcsomója) körvonalai már az öreg életében kibontakoztak. Fiait, Gergelyt és Andrást tehát úgy taníttatja, hogy a paragrafusok alapos ismeretében megvédhessék jussukat.

Arany János verséből minden elemista tudja, hogy múltunk nem szűkölködött perekben („ha per, úgymond, hadd legyen per”), s ha a továbbiakban a Dósa-per részletesebb ismertetésébe bocsátkozunk, nem hencegésből tesszük, hogy lám, mit tudtak eleink, hanem egy jogász dinasztia feltűnésének körülményeit óhajtjuk vázolni.

Dósa Gergely, a marosvásárhelyi kollégium jogprofesszora, Teleki Sámuel kancellárnak írott egyik levelében arról számol be, hogy az ő és testvérei születése apja „házasságában esett fatális fogyatkozás” miatt homályba borult; apja testvéröccsének fia, Dósa Dániel 1792-ben ellenük pert indított, hogy a Dósa név használatától, nemesi jogaik gyakorlásától és az „ős jószágokban lehető successiótól” tiltsák el

őket. A levélíró a kancellártól „bölcös tanácsot” és hathatós segítséget kér.

De mi volt ez az apja „házasságában esett fatális fogyatkozás”?

A jogásznak nevelt fiúk és két leánytestvérük Dósa Ádám és Bernád Erzsébet házasságon kívüli együttéléséből születtek. A négy gyermek világra-jötte után az apa törvényesíttetni akarta a viszonyt, s „elmátkásította” Bernád Erzsébetet; az asszony különben egy makfalvi zsellér, Olasz Tamás elvált felesége volt. Már a lakodalom napját is kitűzte, vendégeket hívott s főzőasszonyt fogadott, mikor testvérbátyja, Dósa Farkas, ellenezvén az egybekelést, csúnya praktikával megakadályozta a frigyet. Amint a per irataiból kiderül, „annak színe alatt, hogy tisztességesebb dolog lenne, ha a menyasszonyt felküldenék Makfalvára, és onnan a szokás szerént hoznák le mindenestől fogva, egy szekérre felrakatván Ilencfalváról elidézte, mely útjában megcsalattatását Bernád Erzsébet észre vévén, abeli bújában megbetegedett, a nyavalya is kirontotta, és elméjében is megháborodott, s ezen elmebéli megháborodásából egész haláláig ki nem gyógyulhatván, így maradt el a kyrologia, melynek végben vitelére minden készületek meg voltak téve.” Az asszonyt ezek után is „Dósa Ádám mint valóságos feleségét úgy becsülte, ruházta, úgy tartotta, még elméjében esett megháborodása után is gondját viselte, gyógyította, tölle született gyermekeit mindenek előtt ágyékából születteknek esmérte és vallotta, maga költségén tanította, maga nevéről nevezette, és ezeket törvényes

gyermekeinek lenni ország ítélő mestere előtt tett fassiójával és élő szóval tett declaratiójával megerősítette.”

A pert azonban meg kellett nyerni, s az apa is tudta, hogy az nem lesz könnyű dolog. Hozzá jogi tudásra és összeköttetésre volt szükség.

Némi összeköttetéssel már ő maga is rendelkezett a Rédey család s a közigazgatásban viselt egykori hivatala révén. Ez azonban kevésnek ígérkezett. Fiának kellett olyan személyi kapcsolatokat teremtenie, melyek révén az erdélyi közélet vezető férfiait megnyerje a családi ügy számára. Gergely, a kiváló képességű ifjú már a vásárhelyi kollégiumban kitűnt szorgalmával és tudásával; ezért gróf Bethlen Sándor fiainak lett a nevelője. Amikor 1790 körül felmerült a gondolat, hogy a vásárhelyi kollégiumban jogi tanszéket állítanak fel, őt szemelték ki tanárnak: felszólították, hogy a tanszék elfoglalására készüljön fel. Segélyt gyűjtöttek számára, s jogi tanulmányai folytatására a göttingai Georgia Augusta egyetemre küldték. Hazatérte után, 1794-ben beiktatták új hivatalába. Szakműveltségét az akkori Európa egyik legjobb egyetemén szerezte, ahol különös gondot fordítottak a korszerű hivatalnokképzésre és az általános műveltség elsajátítására; itt már a jogászképzés elengedhetetlen tartozékának tekintették a politikai, statisztikai és történettudományi stúdiumokat.

A fiatal tanár jogi képzettségének köszönhetően építette ki személyi kapcsolatait annyira, hogy az erdélyi kancellártól és gubernátortól kezdve a közigazgatás, igazságszolgáltatás és az egyház valamennyi

befolyásos vezetőjét hamarosan jóemberei közé sorolhatta. Ennek tulajdonítható, hogy a nagy pert végül is megnyerte. De biztos, ami biztos, a maga és családja jogi helyzetét megerősítendő, új nemesi levelet is szerzett az uralkodótól.

Fiából, Dósa Elekből is jogászt nevel, aki majd öröklő apja tanszékét, és évtizedeken keresztül oktatja az erdélyi jogászok nemzedékeit. Nagy összefoglaló művekben rendszerezi a feudalizmus korának erdélyi jogalkotását. Mindemellett furcsa iróniája a sorsnak, hogy a zsellér nagyanya unokája lesz az az erdélyi jogász, aki kézikönyveiben, előadásaiiban és cikkeiben unos-untalan az „egységes székely nemzet” elméletét bizonygatja, s a jogfosztott jobbágy- és zsellérnépet nem hajlandó székelynek tekinteni. 1848 előtt azt igyekezett elhitetni, hogy a Székelyföldön fel sem merülhet a jobbágykérdés, a forradalom után pedig mint arisztokrata családok védőügyvédje mindent megtett, hogy a Székelyföldön felszabadult jobbágyok minél nagyobb úrbéri kárpótlást fizessenek volt földesuraiknak. A reformkori nagy vitákban Dósa Elek koncepciójával olyan írók szálltak szembe, mint Wesselényi Miklós, Kemény Zsigmond vagy Kőváry László. A székelyföldi jobbágy-ságot letagadókkal szemben Kőváry így érvel: „ki kell mondanunk, hogy az itteni jobbágyok, a közülek kiemelkedett tiszték zsarolásai, kényszerítései s vásárlásai által buktak le jobbágyokká”. Azok a gondolkodók, akik a társadalmi jelenségek vizsgálatában már ökonómiai szempontokat is érvényesítettek, nem

túrték, hogy a dolgok valódi helyzetét a jogi érvelés köd burkával vonják be.

A Dósa családnak az előbbieken ismertetett ága értelmiségi dinasztiává terebélyesedett. Tudós egyetemi tanárok (pl. a matematikus Vályi Gábor és Vályi Gyula Dósa Gergely unokái), írók, művészek, jogászok, középiskolai tanárok, papok, orvosok kerültek ki a családból. Az Ilencfalván maradt ág is nemzedékenként legalább egy gyermeket iskolába küldött, s fiú- és leányágon azoknak leszármazóiból is nagy számban kerültek ki értelmiségiek.

A család egyik tagja, az 1821-ben Makfalván született Dósa Dániel irodalmi munkássága révén a muromországi Lőrincfalva a szépirodalomba is bekerült. *Kornizs Ilona* című ötkötetes regényében (Pest 1859) Báthori Zsigmond korának erdélyi történelmét idézi fel, hol Kemény Zsigmond, hol Kuthy Lajos modorában, de az előbbinél kevesebb lélekismerettel, az utóbbinál szegényesebb fantáziával; a cselekmény legdrámaibb eseményei Tamásfalvi János lőrincfalvi kastélyában játszódnak le, ahol a féktelen nemesúr titkos szobájában „Amor templomát” rendezte be. A tíz év leforgása alatt két kiadást megért regény feltűnő népszerűségnek örvendett a múlt századbeli olvasók körében.

A két jogtanár Dósán kívül a muromországi származású értelmiségiek közül Kolosvári Sándor is jogtudományi munkásságával alapozta meg hírnevét. Szülőfalujából, Lukafalváról sorsa őt is a vásárhelyi kollégiumba vezérelte. Dósa Eleknek volt a tanítványa, majd pesti tanulmányok után előbb jogakadé-

miai, majd egyetemi tanár Kolozsvárott. Gazdag irodalmi munkásságából kiemelkedik a tanártársával, Óvári Kelemennel közösen kiadott *Corpus statutorum Hungariae municipalium, A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI—XVIII. századból* (Budapest 1885—1897) című négykötetes hatalmas mű, valamint a *Magyar Törvénytár* millenniumi emlékkiadásában megjelent, az *1540—1848 évi erdélyi törvények* (Budapest 1900) című kötete. Ezek a kiadványok ma is gyakran használt, nélkülözhetetlen segédeszközei a történészeknek.

A jeles történetkutató Gergely Sámuel — apja lukafalvi tanító volt — hazai tanulmányai után a marburgi egyetemen bölcseleti, majd Párizsban jogtörténeti, történeti, irodalmi és esztétikai előadásokat hallgatott. Értekezései és forráskiadványai — köztük a legterjedelmesebb Teleki Mihály levelezésének nyolc kötete — a XVII. századi erdélyi történet tanulmányozásához nyújtanak gazdag információs anyagot.

Testvére, Gergely Lajos, a későbbi radnótfái lelkész, gyermekéveit ugyancsak Lukafalván töltötte, s bizonyára innen való emlékeinek köszönhető, hogy e könyvben sokszor idézett *M u r o k o r s z á g* című cikksorozatában részletesen megírta szülőföldje veteménytermesztését. Ezen kívül tankönyveket szerkesztett, részt vett a Kemény Zsigmond Társaság munkájában, s hírlapi cikkekben foglalkozott a nevelés és néprajz különböző kérdéseivel. Neki is feltűnt, hogy szülőföldjéről viszonylag milyen sokan léptek értelmiségi pályára: „A luka-ilencfalvi eklé-

zsiából biztos emlékezetünk szerint a közelebbi időkben kikerült: négy tanár, kilenc pap, öt ügyvéd, kilenc jószágigazgató és udvari tiszt, s ezeken kívül még több tisztos állású egyén. Jelenben tizenöt növendéket képeztet a marosvásárhelyi és nagyenyedi főtanodában”

Az elmúlt századok során falvainkból kirajzott értelmiségiek — megközelítően teljes névsorukat hangszorgalommal is bajosan állíthatnók össze — életpályájukon általában nem valami rendkívüli tudományos vagy művészeti teljesítménnyel tűntek ki, hanem a rendszeresen elvégzett mindennapi munkával, a tisztességes emberi magatartással, az egyéni és társadalmi érdekek becsületes egyeztetésével. Nincs közöttük világraszóló nagyság. A legsikeresebb életpályák egy-egy egyetemi tanári tanszékhez, püspöki stallumhoz vezettek, a többség mint tanító, középiskolai tanár, ügyvéd, mezőgazdasági szakember, pap, közigazgatási hivatalnok lépett túl apja földműves életformáján. Az új életforma térben is elválasztotta őket szülőfalujuktól, gyakran messze földre vetette sorsuk. Iskolai tanulmányaik után csak egy-egy tanító, pap tért vissza falujába. Ez is a ritkább esetek közé tartozott, mert az otthon maradtak jobban szerették, ha idegenből jött az értelmiségi vezetőjük; az ilyenek nem volt rokona a fél falu, s nem állt érdekében sem a kivételezés, sem pedig a családi ellenségeskedés szítása.

Murokországban a földszerzésen kívül csak az értelmiségi pálya ígért családi felemelkedést. Ez —

nincs mit szépítenünk — az erdélyi polgárosodás beszűkültségére, az ipari fejlődés szegényességére utal.

Már Kőváry László is beszél arról, hogy „számítlan székelyfi vándorol ugyan ki mint pap, tisztt, közműves”, de őt e jelenség nem tölti el különösebb büszkeséggel, mert ha távozásuk egyéni boldogulás reményével kecsegtet is, a nép szegénységén és elmaradottságán mit sem változtat. Szerinte a népből kiemelkedő értelmiségiekre ott helyben, a szülőföldön lenne nagy szükség, mert „a míveltség sem fog trombitaszóra előállani”. Értelmiség nélkül nincs iskola, nem otthonosodik meg a könyv, nem „zördülnek a gyárak”; a nép megragad a „patriarchalis ekénél”.

Az otthon maradás követelményét Kőváry a polgári iparosodás perspektívájával köti össze, és azt szorgalmazza, hogy az értelmiség szülőföldjén vállalja a polgári átalakulás rá eső feladatait. A polgári demokrata gondolkodó azonban, noha látja a kívánatos átalakulásnak elsődleges gazdasági természetét, azt hiszi, hogy értelmiségi buzgalommal meg lehet vetni az iparosodás alapját. Nem számol azzal, hogy a termelőerők fejlesztése távolról sem valósítható meg népfelvilágosítással. Tulajdonképpen az értelmiségnek is azért kellett elhagynia a Székelyföldet, mert a termelőerők fejletlensége következtében otthon nem ígérkezett számára boldogulás.

A Nyárádméntéről kiinduló értelmiségi életpályák is bizonyosságai a kapitalista fejlődés erőtlenségének. A falu hagyományos életében alig változik valami, s az ipari vállalkozó szellem ismeretlen fogalom. Az eltávozó hivatalnok lesz, az otthon maradó pedig csak

fizikai ereje kíméletlen igénybevételével győzi az életet. A testvérek között szétoszlik a szülői örökség, s az apai házban megismert életszínvonalat csak a fizikai munka megsokszorozásával lehetséges megtartani. A székely paraszt hatalmas fizikai erőt emésztő munkáját Kövály már 1842-ben elvtelen munkának nevezi. Így érvel: „Valamint az elvtelen vallásosság, úgy az elvtelen munkásság sem termi meg a jóllét várt gyümölcsét, hasztalan kelek fel korán, izzadok az országúton valahová előbb juthatni, ha mások rövid ösvényen szoktak járni; hasztalan vagdalom az erdőt, ha keresztül tartva viszem a lajtorját, mikor ésszel, vagdalás nélkül elvihetném. Míg mások géppel vagy más jobb eszközökkel szántanak, vetnek, rostálnak és fejtenek, míg Albion néhány perc alatt a beadott anyagot használható kelmében adja vissza: itt atyáktól tanult modorban gazdászkodnak, s a durva kelméből, mit sződegelnek, 18—20 garasokba jó egy sing.”

Az iparosodás azonban ezt a vidéket elkerülte. A kapitalizmus mindössze egy keskeny vágányú vasutat épített, azt is csak a XX. század elején.

Mivel segíthettek magukon a nyárádmentiek? A zöldségtermelés fokozásával, de csak a hagyományos módon. Egyetlen új termelési eszköz jelent meg a XIX. században falvainkban, amely lényeges változást eredményezett a földművelés technikájában, s ez a vaseke. Jelentőségéről már szoltam az előbbieken. Itt csak azt említeném, hogy megjelenése után lassan eltűnt a fehér marha, s hála a század végén megélénkülő gazdaköri életnek, helyét a tarka fajta

foglalta el. A gazdakörök Svájcból hozattak bikákat, s a gazdák hármás hozamú helyi szarvasmarhafajtát tenyésztettek ki. Úgy keresztezték állataikat, hogy az utódok jó jármas és jól tejelő tehenek legyenek, s a hizlalt bikaborjuk, tinók és ökrök mint húsállatok keltsék fel a mészárosok figyelmét.

A gazdaköri szervezkedés másik eredménye az volt, hogy a murokországi zöldségtermelők megjelentek a mezőgazdasági kiállításokon. Így 1871-ben a marosvásárhelyi gazdasági vándorgyűlés kiállításán egyleti bronzéremmel tüntették ki az ilencfalvi Sós József óriás nagyságú káposztáit és zellereit.

A tanügyi hatóságok is rádöbbenek, hogy a zöldségtermesztés korszerűsítése érdekében nekik is kellene tenniük valamit. Marosszék iskolatanácsa 1871. április 13-án Filep Albert tanfelügyelő ama javaslatát tárgyalta meg, hogy öt népiskolába vezessék be a szakmai nevelést. A javasolt iskolák egyike a luka-ilencfalvi, ahol az oktatást konyhakertészettel szándékoztak összekötni. Sajnos, az életrevaló tervből nem lett semmi, s a továbbiakban legfeljebb egy-egy tanító lelkiismeretes munkája nyomán kapcsolódott össze az oktatás a gazdasági élettel. Így Péter Domokos luka-ilencfalvi tanítót a gazdasági oktatás érdekében kifejtett munkálkodásáért 200 korona jutalomban részesítették.

A múlt században a falusi népművelés szervezett formája a hatásosan működő olvasókör. A Székelyföld egyes vidékein már a század első felében alakultak ilyen körök, tárgyalt területünkön azonban csak 1870-ből származik a működésükről szóló első tudósi-

tás. A Marosvásárhelyt megjelenő *Székely Hírlap* 1870. január 12-én ezeket írja: „Luka- és Ilencfalva marosszéki községek eddig is örvendetes jeleit adák gazdasági előrehaladottságuknak — kitűnő zöldségtermelésükkel —, újabban azonban a szellemi téren is követésre méltó előrelépést tőnek. E két faluban s kivált Ilencfalván több évben történt, hogy a község saját pénztárából előfizetett valamelyik lapra, melyet aztán részint társaságban, részint egyenként hazavive olvastak. Tette ezt Ilencfalva ez évben is, megrendelve a »Vasárnapi Újságot« és »Politikai Újdonságokat«. Ez év elején a nevezett községben örvendetes szellemi mozgalom keletkezett: egy olvasókör alakítása, mely még csak kezdemény ugyan, de bízva a kezdeményezők buzgalmában, remélhető, hogy később nagyobb körűvé növi ki magát, annyival is inkább, mert az ügy élén Rákosi Lajos, hasznos tevékenységéért köztiszteltben álló luka-ilencfalvi ref. lelkész áll. A folyvást növekedő olvasókör jelenleg mintegy 20 tagból áll, s 5 lappal rendelkezik, melyeket részint egyes tagok adnak a körnek olvasás végett, részint a kör járat. A lapok kedden, szombaton és vasárnap délután az iskolaszobában vannak kitéve, hol a tagok megjelenve azokat együtt olvassák, s igyekeznek magukat az olvasott tárgyak felől felvilágosítani, azokat megvitatva nézeteiket tisztázni, szóval az olvasás mindig eszmecserevel van összekötve. E gyűlésben azonban nemcsak lapokat olvasnak fel, hanem hasznos ismereteket tartalmazó más olvasmányokat is, mert a cél, mit e kis kör tagjai kitűztek és elérni törekszenek, az önmívelés. Kik va-

lamelyik gyűlésre nem mehetnek el, az elolvasott lapokat saját házokhoz vive olvashatják.”

1933-ban Lukafalva és Ilencfalva népe az iskola mellé művelődési házat emelt. Az ehhez szükséges anyagiakat úgy teremtették elő, hogy az énekkar a megye különböző helységeiben hangversenyt rendezett, s a jövedelemből építőanyagot vásároltak. A felépült művelődési házban a kor viszonyaihoz képest pezsgő szellemi élet jött létre. Az énekkar mellett színjátszó csoport működött, s a mezőgazdasági szakismeretek népszerűsítése érdekében gazdanapokat szerveztek.

Az e fejezetben elmondottak egyértelműen arról vallanak, hogy a termelőmunka és a művelődés találkozásra Murokországban már régebben sor került, anélkül azonban, hogy az egyetemes tudás szülte lehetőségeket e vidék népe mindennapi munkájában kihasználhatta volna.

A szocializmusra hagyományozódott a feladat, hogy az ember teljes felszabadításával együtt a korszerű technikát is meghonosítsa.

Ösvények törvénye

Ha a történelem a sémák összessége lenne, úgy én most szociológusként arról számolhatnék be, hogy közben a népi hatalom éveiben a szocialista forradalom felszámolta országunkban az ember ember által való kizsákmányolását, a termelészövetkezetek létrejöttével megszűnt a mezőgazdasági kisárutermelés, és lehetővé vált a korszerű technika széles körű alkalmazása: Murokország földje egyszeriben tele lett üvegházakkal, a műanyag fóliák alatt már a tavaszi olvadás idején száz hektárnyi területen zöldell a vetemény, a gépszín mindentudó gépekkel van tele, az egész határt behálózó öntözőrendszerből egy csap megforgatásával áldást hozó eső hull a szikkadt talajra, s a férgeket és gyomnövényeket okosan válogatott vegyszerekkel üzik ki az egymás mellé sorakozó zöldségeságásokból.

Valami efféléről ábrándoztam barátaim körében több mint negyed századdal ezelőtt a Móricz Zsigmond Kollégiumban, amikor beiratkoztam az egyetemre a szociológiai szakra, és azt terveztem, hogy első tudományos munkám szülőföldem társadalomrajza lesz.

Szociológus nem lehettem, hiszen csak két évig hallgathattam az egyetemen azt a tantárgyat; akkor kiderült, hogy ilyen tudomány nincs is. Hosszú, kényeszerű útkeresés után, mivelhogy szerfelett érdekel a jelen, és kíváncsi vagyok a jövőre, az elmúltak ta-

nulmányozására adtam a fejem. Könyvtárak, levéltárak mélyén mégsem mai gondjainkat orvosló receptek után kutatok, hanem ember voltunknak, a hétköznapok teremtő munkájának a bizonyságait keresem. E keresgélés közben gyűltek össze az olvasó kezében tartott könyvecske adatai. A Murokországról tervezett szociológiai felmérés viszont elmaradt. (A sok elszármazott között azonban van fiatal szociológus is: hátha elvégzi, amiről én ifjú fővel csak álmodoztam.)

De Murokországból sem lett ám. mindmáig a korszerű zöldségtermesztés mintaiskolája.

Az ötvenes évek agrárpolitikája nem kedvezett a tájjellegű mezőgazdasági kultúráknak. A gabona-, főleg a búzatermelésre összpontosítottak minden erőt. Ezekben az években a zöldségtermesztés a szántóföldekről teljességgel kiszorult, s csak háztáji kertekben húzódhatott meg. Ugyanakkor az iparosodó Marosvásárhely számtalan új munkalehetőséget kínált a falusiaknak, s a nyárádmentiek, főleg mint ingázók, tömegesen vállaltak munkát az iparban. Az idősebbek mint segédmunkások, a fiatalok megbirkózva a tanulással, mint szakmunkások jutottak kenyérbe.

A termelészövetkezet gazdálkodásában ma sem foglal el jelentős helyet a zöldségtermesztés. 1970-ben a három falu egyesített termelészövetkezetében 3 hektáron termeltek primőröket, ezt a területet aztán másodvetésben uborkatermesztésre használták fel; ezenkívül egy hektáron ültettek paprikát. A háztájiban azonban dívik a zöldségtermesztés; a dughagymás zacskókat ma is a konyha gerendájára

akasztják, kora tavasszal a szobákban mint a virágok sorakoznak a palántok ládikóikban, nyáron pedig a keskeny vágányú vasút megállónál, mint régen, úgy tolonganak átalvetőikkel a vásáros asszonyok. Mindez a hagyományos módon történik. A zöldségtermesztés korszerű technológiája, a kisgépek még most sem törtek be Murokországba.

Keseregjünk emiatt? Felesleges lenne. Tanácsoljuk, hogy tekintsenek hagyományaikra, és teremtsék meg a korszerű veteménytermesztést? Felelőtlenség lenne. Mondtam már, hogy a múlt hagyományainak tanulmányozása nem arra szolgál, hogy régi receptekkel hozzakodjunk elő.

A *történelem* tanulsága az, hogy az alsó-nyárádméntiek akkor adták magukat zöldségtermesztésre, amikor ez bizonyult a legkifizetődőbb termelési ágának. Amikor senki vagy nagyon kevesen foglalkoztak vele, s ők árujukkal meghódíthatták jó néhány erdélyi város piacát. A családok pedig a veteménytermesztéssel munkaalkalmat biztosítottak valamennyi munkabíró tagjuk számára.

Okos, számolásban jártas emberek a murokországiak, ha észreveszik, hogy netán ismét a zöldségtermesztésben találják meg legjobban a számításukat, biztos vagyok benne, ebbe az irányba kezdenek tapogatózni a szövetkezetben is. Mindez sok mindentől függ, s közgazdász legyen a talpán, aki itt tanácsra meri nyitni a száját.

E sorok írója effélére nem vállalkozik, csak azt tudja, hogy falusfelei munkaszeretete, a munka eredményét a kenyérmorzsákban is megbecsülő áhítása

így vagy úgy a jövőben is rátalál a boldogulás ösvényére.

A szocialista építés során elért eredményeket Murokországban nem a zöldségtermelés területén kell lemérnünk. Nem ez jellemzi az eltelt éveket.

A szövetkezetesítéssel a falvakban vagyoni kiegyenlítődés jött létre. A föld, a termelőeszközök közös tulajdonba kerültek, s a szövetkezeti gazdaságban mindenki munkája szerint vesz részt az elosztásban. Ezzel az évszázados igazságtalanság helyébe igazságot, emberi méltányosságot hozott a szocializmus.

A nyárádmenti ember ma már nem lesi, hol akad egy darabocska eladó föld. Jövedelméből vagy új házat épít vagy a régit korszerűsíti, s gyermekére áldoz — talán a kelleténél is többet. A falvakon betonút vezet keresztül, a petróleumlámpát kiszorította a villany, s fűtésre-főzésre sem használnak már tüzfát. A várossal már nemcsak a kisvasút, hanem autóbusz is összeköti a falvakat.

Lőrincfalva határába a megyei állami gazdaságok trösztje baromfityenésztő kombinátot telepített. Az üzem munkalehetőséget biztosít a környező falvak lakóinak.

Az ország és a nagyvilág híreit már nem a piaci tereferékből tudják meg, hanem a rádióból és a televízióból. A három faluban 185 rádió- és 69 televíziókészülék van.

Dózsa György község mint közigazgatási egység a hajdani Lukafalván kívül jelenleg magába foglalja Ilencfalvát, Lőrincfalvát, Nagyteremit és Teremiújfalut, 3850 összlakossal. Az így megnövekedett község-

ben négy iskola és négy óvoda működik. Dózsa György 1963-ban épült magyar tannyelvű tízosztályos iskolájában 17 tanerő (9 diplomás tanár, 2 diploma nélküli tanár, 6 diplomás tanító) oktat 268 tanulót. Nagyteremi nyolcosztályos román tannyelvű iskolája ugyancsak a népi hatalom éveiben épült. Lőrincfalván és Teremiújfaluban a négyosztályos általános iskolában két-két tanító oktatja a gyermekeket. Dózsa György község tízosztályos iskolájának 2040 kötetet számláló könyvtára van, s fizikai, kémiai és biológiai szertár segíti az oktatást. Az 1971/72-es tanévben a muromországi falvak ifjai közül 7 elméleti líceumban, 2 szakmai líceumban, 33 szakiskolában, 3 munkahelyi inasiskolában, 2 pedig egyetemen tanult.

A község lakóinak egészségügyi ellátását általános orvosi és fogászati szakrendelés, valamint gyógyszerész szertár szolgálja.

A hatvanas években Dózsa György falu közepén és Lőrincfalván új művelődési házat építettek. A községi könyvtár állománya 9760 kötetre szaporodott, 470 olvasót tartanak nyilván. A művelődési otthonban énekkar és színjátszó csoport működik. A lőrincfalvi színjátszók családos férfiak és asszonyok.

A szocializmus építésének, valamint a nemzetiségi kérdés megoldásának párt- és állampolitikája a mi vidékünkön is megteremtette az anyanyelvű kultúra kibontakozásának intézményes kereteit.

Idill ez? Nem. De vétkesek lennénk, ha elhallgatnók a harccal, munkával, sok-sok áldozattal kivívott eredményeket. Ezeket akkor sem feledhetjük, ha a

gondokra terelődik a szó. Mert ki tagadhatná, hogy ilyenek is vannak? Kit nem aggaszt falvainkban a születések számának megcsappanása, vagy az ifjúság elvagyódása és húzódozása a földműves életből? Szerencsére gondjainkkal ma már nem maradnak magukra, hiszen a párt- és államvezetés egyik fő feladatának tartja azt, hogy a falu és a város közötti ellentmondásokat (a múltból örököltet éppen úgy, mint az újabbakat) kiküszöbölje, és műszaki fejlesztéssel a földművelést mint életformát is korszerűsítse. Falvaink lakói is tudják, hogy milyen sok még a tennivaló, s talán arról sem mondtak le végképp, hogy ismét híres (most már századunk színvonalához mértén híres) veteménytermesztők legyenek.

A szociológus majd faggassa ki erről is e népet. Én, a múltban barangoló, legutolsó otthoni élménnyel zárom mondandómat.

Az elmúlt ősszel egy mosolygó vasárnapon összejártam fiammal a három falu határát. Gyermekeveim útjait akartam megismertetni a legénysorba cseperedő fiúval. Vásárhelyről indultunk, s az útirányt Bem apó haditaktikája szerint választottuk meg, hiszen még gyermekfővel egykor magam is rájöttem arra, amivel ő ötnegyed évszázaddal ezelőtt tengernyi bosszúságot szerzett a bécsi hadiakadémiákon nevelkedett tábornokoknak: Erdélyben, akinek sietős az útja, nem a folyók mentét követi, hanem torony iránt vág át a vízvázalásokon.

Közben hol hangos szóval magyarázgattam (amúgy oktatólag), hol csak magamban faggattam az utakat a történelmi változások felől. Volt, amelyik már

nem válaszolhatott, mivelhogy eltűnt. A nadrágszíjnyi földek helyén hatalmas táblákat szántott össze a traktor, s olykor a régi dűlőutak talaját is megforgatta az ekevas. A megmaradtak legtöbbszörét is ma már gyom veri fel: nem járja szekér, nem tapossa fényesre a lópatkó.

De megvan minden régi ösvény. Úgy látszik, az ösvények örök életűek. Talán azért, mert elvük sarkigazság: két pontot a legrövidebb úttal kötnek össze. Talán azért, mert annál tovább szolgálnak, minél többet járnak rajtuk. Azok lába nyomát kerestük, akik ösvényt tapostak előttünk.

Tájékoztató a forrásokról

Az áttekintett több évszázados történelmi út országos összefüggéseit a román történetírás új összefoglaló művei tárgyalják: *Istoria României* I—IV. București 1960—1964. *Erdély története* I—II. Szerzők: Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, Tiberiu Moraru, Victor Chereșeșiu, Alexandru Neamțu, Cornelia Bodea, Bujor Surdu, Camil Mureșan. Constantin Nuțu, Egyed Ákos, Miron Constantinescu, Vasile Curticeanu, Bukarest, 1964. Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu etc.: *Istoria României*. Compendiu. București 1969. A. Oțetea, I. Popescu-Puțuri, I. Nestor etc.: *Istoria poporului român*. București 1970. — A növényi kultúráknak az emberiség történetében játszott szerepét módszeresen először az *Annales* c. folyóirat körül csoportosult francia történetírók vizsgálták. Vö. Pierre Chauvu: *A klasszikus Európa*. Budapest 1971. 183—193. Középkélet-Európában a historikusok elsőnek a szőlő- és bortermelés feldolgozására vállalkoztak; Szekfű Gyula a magyar bortermelés külső tényezőiről és a termelő lelki alkatáról írt tanulmányt: *Faji sájságaink a gazdaságtörténet világánál*. *Minerva* I(1922). 143—186, 270—304. Az egyik legnagyobb román borvidék feldolgozása Constantin C. Giurescu: *Istoricul podgoriei Odo-beștilor*. *Din cele mai vechi timpuri pînă la 1918*. București 1969. — A Murokország elnevezést nyomtatott szövegben először használja Gergely Lajos: *Murokország*. *Székelly Néplap*. I(1866). 133—134, 140—142, 149. A Káposztásszentmiklós falunév első említése ebben a formában: Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Történeti levéltára. A Bálintitt család levéltára, 1/1574. Ezt az adatot Szabó T. Attila egyetemi tanárnak köszönöm. — A Nyárad szabályozására 1716-ban kiküldött bizottságról: Bárány Petrichevich Horváth Emil: *A Petrichevich család történetének*

regesztái. Első rész. II. k. Pécs 1942. Az 1913-as árvízről: *Árvíz alatt a Nyárádmenti falvak.* Székely Napló. 1913. július 1. sz. *A Nyárád pusztítása.* Uo. 1913. július 3. sz. *A Nyárádszabályozás.* Uo. 1913. július 8. sz.

A -falva típusú településneveket tárgyalja Bárczi Géza — Benkő Loránd — Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Budapest 1967. 386—387. Kálmán Béla: *A nevek világa* Budapest 1969. — A nyárádmenti nyelvjárásról: Gergely Lajos — Sükösd István: *Maros-Tordamegye földrajza.* Marosvásárhely 1891. 62.; Benkő Loránd: *A Nyárádmente földrajzi nevei.* Budapest 1947. Benkő Loránd: *A Nyárádmente földrajzi nevei. Adattár.* Magyar Népryelv VI (1947—1949) 147—176.; Teisler Pál: *Adalékok a nyelvjárási rendszerek területi vonatkozásaihoz.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények X(1966). 1. sz. 131—142. — Küüllő vármegyei falvakat említi a Nyárád völgyében Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* V. Budapest 1913. 839, 882, 887, 888, 898—899.

Marosszék kialakulását ismerteti Al. Pál-Antal: *Scaunul Mureş. Istoricul instituțiilor scaunale (secolul XIV—1849).* Revista Arhivelor X(1967). 2. sz. 129—146. — Az alsó-nyárádmenti falvak legkorábbi írásos emlékei: *Székely oklevéltár,* III. Szerkesztette Szabó Károly. Kolozsvár 1890. 28—31.: *Székely Oklevéltár 1219—1776.* Közzéteszi Barabás Samu. Budapest 1934. 156—157, 191—200. — A fiúleányról: Bónis György: *Magyar jog — székely jog.* Kolozsvár 1942. 94. — János Zsigmond 1566-os jószágadományairól: *Székely Oklevéltár* II. Szerkesztette Szabó Károly. Kolozsvár 1876. 209. Báthori István részbirtokokat adományoz Lőrincfalván és Ilencfalván; *Székely Oklevéltár* IV. Szerkesztette Szabó Károly, sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1895. 69. — Szászsebes vára építéséhez fizetett adóról: *Székely Oklevéltár* II. 217—218. — Ozdi Gergely adománylevelet nyer Báthori Gábertól: *Székely Oklevéltár* VI. Szerkesztette Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1897. 29—36. Ozdi jobbágyairól: *i. m.* 36.

A székelyek jogairól és hadi kötelezettségeiről: Szabó Károly: *A régi székelység*. Székely történelmi és jogi tanulmányok. Kolozsvár 1890. 175. A hadszervezés rendezéséről: Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927. 65. A Básta-féle lustra kiadva: *Székely Oklevéltár V.* Szerkesztette Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1896. 262—263, 278. — Bosi Péter székely örökségét átruhazza Nagy Mihályra: Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Történeti Levéltára. Az Iktári Bethlen család levéltára, R. VI. Fasc. 180.

A nemzeti társadalom bomlásáról. Györfly György: *A Székely társadalom*. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerkesztette Székely György, Budapest 1953. 104—116. A löfökről és gyalog székelyekről: Connert János: *A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században*. Székelyudvarhely 1906. 96—218. Szádeczky Kardoss Lajos *i. m.* 56—57.

Borsos Sebestyén krónikája: Erdélyi történeti adatok I. Szerkesztette Mikó Imre. Kolozsvár 1855. 18—20. — Az 1562-es felkelés előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről: Szádeczky Kardoss Lajos *i. m.* 141—160. Cselényi Béla: *Despre legăturile dintre răsculații secui și dintre sași în 1562*. Buletinul Universității din Cluj, Seria științe sociale. 1956. 217—224. Gh. Bözödi: *Probleme privind mișcările social-economice ale secuilor înainte de răscola din 1562*. Studii de istorie. Sub redacția S. Fuchs, București 1968. 7—34.

A szabados székelyek jogi helyzetét ismerteti Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagy Enyeden 1829. 129. Connert János *i. m.* 149. Szádeczky Kardoss Lajos *i. m.* 146. — A székelyföldi jobbágyokról és az Apok rabszolgáiról Györfly György ír fennebb idézett tanulmányában. Az ősjobbágy fogalmát az 1622-es országgyűlés határozza meg: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII.* Szerkesztette Szi-

lági Sándor. Budapest 1882. 106. A fejekötött jobbágyok kérdéséről: Connert János *i. m.* 154.

Az 1614-es lustra: *Urbarium P. Gabrielis Bethlen MDCXIV.* Állami Levéltár, Kolozsvár. Udvarhelyszék levéltára, Oklevelek nr. 56. Ebben olvasható, hogy a lőrincfalvi Padutz György jobbágyokra adta magát.

A nők törvényes védelmére vonatkozó idézetet I. Cserei Farkas: *A magyar és székely asszonyok törvénye.* Kolozsvár 1800. 219—222.

Az 1635-ös lustra: *Regestrum Generale... Sedis Siculiculis Marus.* 1935. november 24. Állami Levéltár, Marosvásárhely. Marosszék levéltára. Lustrák, 2.

Az egyházhelyi nemesekről: Connert János *i. m.* 137.

Az 1722-es összeírás: *Conscriptio Inclytae Sedis Siculiculis pro Inclyta Natione Saxonica.* Állami Levéltár, Marosvásárhely, Marosszék levéltára. Adóösszeírások 110. Köszönöm Pál-Antal Sándor levéltárosnak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmem. Itt jegyzem meg, hogy Acsády Ignác szerint 1720—21-ben Lőrincfalván 20, Lukafalván 23, Ilencfalván pedig 20 volt a háztartások száma. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—1721.* Budapest 1896. 220. 1781-ben a marosszéki nemesek és szabad székelyek hűséget esküsznek II. Józsefnek; erre vonatkozóan I. Állami Levéltár, Marosvásárhely, 23. Fond, 19. sz.

A törökök 1658-as és 1661—62-es pusztításairól: Kelemen Lajos: *A marosközi ev. ref. esperesség régi Matrikulája.* Erdélyi Protestáns Lap III(1900). 164. Göcs István tatár fogságban írt kötlevele kiadva: *Székely Oklevéltár VII.* Szerkesztette Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1897. 324—325. A székely főtisztek panasza 1698-ban: *Székely Oklevéltár VII.* Szerkesztette Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1898. 27. A Diploma Leopoldinumnak a székelyekre vonatkozó rendelkezéseit I. Szász Károly: *Sylloge tractatum diplomatibus Leopoldini.* Kolozsvár 1833. 76, 127. *Le írása a Nemes Maros Szék valószínű voltaképpen való állásának.* Állami Levéltár, Marosvásárhely. Marosszék levéltára. Adóösszeírások, nr. 594. A marosszéki nemesek összeírása 1800 tájáról: *uo.* Lustrák, nr.

28. A XIX. század elejéről közölt táblázatot l. *uo.* 2.3. Fond. Összeírások, nr. 28. Suki Teréz lőrincfalvi javainak összeírása: *uo.* A Petrichevich-Horváth család levéltára, nr. 721. Az 1808-as Conscriptio: *uo.* Marosszék levéltára. Lustrák. 29.

A nemesi felkelésre vonatkozó országgyűlési utasítást ismerteti Szádeczky Kardoss Lajos *i. m.* 358. A felkelésre kötelezettek összeírása 1809-ben: Állami Levéltár, Marosvásárhely, Marosszék levéltára. Lustrák, 37, 38, 46, 53.

Kemény Zsigmond vélekedését a székelyföldi jobbágykérdésről l. *Kemény Zsigmond naplója*. Bevezető tanulmányal és jegyzetekkel közzéteszi Benkő Samu. Bukarest 1966. 53.

1848 őszének tragikus eseményeit Trauzner László finta-házi jegyző, valamint a „Lukafalvi és Ilencfalvi közönség jelentéseiből ismerjük. Állami Levéltár, Marosvásárhely. Marosszék levéltára. Főkirálybírói iratok, 717, 724/1948.

A függőségben élők összeírásai: Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy. Az Apor család levéltára, F. f. XVIII. 6. sz. Matskási Lajos lőrincfalvi szolgáló embereiről l. Fekete Károly falusbíró hivatalos tanúsítását (1858. április 27.): Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Történeti Levéltára. A Matskási család levéltára. Urbéri iratok, 1858. Ezeket az adatokat Egyed Ákos akadémiai főkutatónak köszönöm.

A társadalmi rétegződés 1900-ban: *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Budapest 1904. 842—843. A lakosság számáról készített táblázat forrásai: 1. 1786: *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787)*. Budapest 1960. 342—343. 2. XIX sz. eleje: Évszám nélküli összeírás a XIX. század elejéről. Állami Levéltár, Marosvásárhely. Marosszék levéltára, 28. sz. 3. 1856: Benkő Károly: *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár 1868—1869. 26—27. 4. 1868: Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* IV. Pest 1870. A következő évekre vonatkozó adatokat a hivatalos statisztikai kiadványokból vettük. A Nyárádméntén a föld ára nyolc-tízszere volt a mezőségeknek; erről l. Dósa Sándor: *A Marostorda*

vármegyei Gazdasági Egylet monográfiája 1879-től 1895-ig. Marosvásárhely 1896.

A murokról I. Veress István, Indrea Dumitru, Tüzes Karácson: *Zöldségtermesztés*. Bukarest 1961. 172.; Mátyus István: *Ó és új diaetetika* II. Pozsony 1787. 262. A petrezse-lyemről I. Veress István, Indrea Dumitru, Tüzes Karácson *i.m.* 179., Mátyus István *i.m.* II. 270—271. A zellerről I. Veress István és szerzőtársai idézett művét, 186., és Mátyus István *i.m.* II. 217. A veteményezés módját a Nyárádmentén ismerteti Gergely Lajos: *Murokország*, Székely Néplap I. (1866). 133—134. A paradicsomról: Mátyus István *i.m.* II. 450. A hagymáról I. Mircea Balaşa: *A hagyma és a fokhagyma termesztése*. Bukarest 1958.; Bruder János: *Korszerű hagymatermesztés*. Budapest 1959.; Mátyus István *i.m.* II. 308. A nyárádmenti hagymatermesztésről I. Benkő József: *Transsilvania Specialis* II. 220. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. M. 218.

A nyárádmente alsó falvainak veteménytermesztését említő munkák: Benkő Károly: *Marosszék ismertetése*. 15. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* IV. 5, 44. Kozma Ferenc: *A Székelyföld közművelődési állapota*. Budapest 1879. 209—210. Gergely Lajos — Sükösd István: *Maros-Tordamegye földrajza*. Marosvásárhely 1891. 38, 54, 59—60. *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve az 1900-ik évre*. Szerkesztette Szász Béla, Kolozsvár 1900. XXVIII. Szondy György: *Adat-töredékek a luka-ilencfalvi evang. ref. társanyaegyház múltjából és jelenéből*. Kolozsvár 1902. 5. Barabás Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott és szabad királyi város közigazdasági leírása*. Budapest 1907. 38, 63. Böződi György: *Székely bánja*. 2. kiadás. Budapest é. n. 187—188.

Az 1709-es Küküllő megyei statutumot I. Kolosvári Sándor — Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI—XVIII. századból* I. Budapest 1885. 337. A kukorica meghonosodásáról Marosszékben I. Balassa Iván: *A magyar kukorica*. Budapest 1960. 43—45. Az

1785-ös összeírás: Állami Levéltár, Marosvásárhely, Maros-szék levéltára. Adóösszeírások, nr. 580, A zöldségfélék megjelenéséről az erdélyi városok piacain I. S. Goldenberg: *Clujul în sec. XVI*. Bucureşti 1958. A marosvásárhelyi piacról I. Traian Popa: *Monografia oraşului Tîrgu-Mureş*. Tîrgu-Mureş 1932. 316—320. Az alsó-nyárádmontiek által látogatott vásárokról: Gergely Lajos *i. m.* 141—142. A gyümölcsstermesztést és a szilvaaszalás módszerét ismerteti Porzsolt Ádám: *Miként értékesítik Nyárád mellett és régi Marosszéken a gyümölcsöt*. Gyümölcsészeti és konyha kertészeti füzetek (II(1881). 349—351.

A középkori falu belső életét írja le Szabó István: *A középkori magyar falu*: Budapest 1969. Lőrincfalva a pápai tizedjegyzékben I. Ortway Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve* II. Budapest 1892. 659. Ortvahoz hasonlóan Villa Laurentii-t Lőrincfalvával azonosítja Juhász István is: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár 1947. 3. A lőrincfalvi templomról: Orbán Balázs *i. m.* IV. 49—50. Eugenia Greceanu: *Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei*. Pagini de veche artă românească de la origini pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea. Bucureşti 1970. 288. 1502-ben Lőrincfalva Nyárádtő harangkongatása alá tartozik: *Széky Oklevéltár 1219—1776*. Közzéteszi Barabás Samu. Budapest 1934. 197. A lőrincfalvi egyház elszakadása Nyárádtőtől: A Kolozsvári Református Egyház Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltára. Marosvásárhelyi egyházmegyei részleg, 1/1612, 2/1620. A lőrincfalvi tanító javadalmát ismerteti Dávid György: *A marosi traktus 17. századbeli történetéből*. Református Szemle XXIII(1930). 165. A tanítók névsorát közli Imreh Barna: *Papok, tanítók, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII—XIX. században*. Egyháztörténet II(1944). 147. A lukafalvi papokról *uo.* A lukafalvi tanítói javadalomról Dávid György *i. m.* 166.

A marosvásárhelyi kollégiumban tanuló diákokról a subscriptiós könyvek, a matrikulák és az iskolai értesítők tájé-

koztatnak; ezeket a Teleki—Bolyai Könyvtárban őrzik. Szász Gergelyről: Szász Gerő: *Az én édesapám (1794—1886)*. Erdélyi Protestáns Közlöny XVI(1886). 103—105. Szász Józsefről: Döbrentei Gábor: *Szász József emléke, s hátrahagyott versei. Erdélyi Múzeum* 2(1815). 102—116. A Vásárhelyt tanuló diákok életéről ír Kakasy Márton: *Naplemente*. Marosvásárhely 1831. 7—20.

Adorjáni Zoltán népköltési gyűjtését közzétette Nagy Ödön: *Adatok téli néphagyományaink ismertetéséhez*. Kolozsvár 1939. 110—111. A kettős telekkel, illetőleg a kettős kiskapuval a következő művek foglalkoznak: Orbán Balázs, *i.m.* IV. 43—44. Gergely Lajos—Sükösd István, *i.m.* 69. Malonyay Dezső. *A magyar nép művészete*. II. Budapest 1909. 106. Benedek Elek: *Édes anyaföldem!* I. Budapest 1920. 44. Gunda Béla: *Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében*. Földrajzi Közlemények. LXIX(1941). 230—246. Bartha Imre alapítványáról: *Az erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve az 1900-ik évre*. XXXIV. A lukafalvi iskolaépítésről: Orbán Balázs *i.m.* IV. 43. A Dósa családból kikerülő értelmiségiekre vonatkozó adatok lelőhelye: Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Történeti Levéltára. A Dósa család levéltára, XVI—XVII. köteg.

A székelyföldi jobbágyokról: Kövály László: *Székelyhonról*. Kolozsvár 1842. 107. Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*. Bukarest 1956. A székelyföldi értelmiségről Kövály László *i.m.* 62, 99—100. A nyugati szarvasmarhafajták meghonosításával járó gazdasági előnyöket fejtegeti Gáspár József: *A székelyek gazdálkodása Maros-Tordamegyében*. Erdélyi Gazda XLIV(1912). 390. Az 1871-es mezőgazdasági kiállításról: *Székely Hírlap* III(1871). X. 21. A zöldségtermesztés iskolai oktatásáról ugyanez a lap tudósít 1871. április 29-i számában. Péter Domokos megjutalmazása: *Erdélyi Protestáns Lap* III(1900). 383. Az okszerű kony-

hakertészet szorgalmazásáról: *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben.* Marosvásárhely 1892. 65—66.

A falvak mai életére vonatkozó információkért Adorjáni Zoltánnak és Veress Gyulának mondok hálás köszönetet.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A védőborító és kötésterv Deák Ferenc munkája

A könyv szerkesztője: Páskándi Géza. Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos. A megjelenés éve: 1972. Alak: 50×80/16. Példányszám: 3200 + 70 füzve, 1500 + 80 kötve. Papír: 80 g-os famentes. Kiadói ívek száma: 5,50. Nyomdai ívek száma: 9,25. Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára: 894 511 — 4, kis könyvtárak számára: 894 511. Első kiadás.

Tiparul executat sub comanda nr. 443/1972, la Întreprinderea Poligrafică Cluj, str. Brassai nr. 5—7, Cluj. Republica Socialistă România.